Я. Гальчевський—
Войнаровський

Проти червоних окупантів

II. ЧАСТИНА

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Після відходу армії УНР в листопаді 1920 р. за Збруч Я.Гальчевський залишається на Поділля для продовження боротьби з червоними окупантами. Йому вдається організувати широку підпільну мережу і повстанчий загін, який нападав на продзагонівців, з'єднання Червоної Армії та ЧК-ГПУ, винищував сексотів, захищав селян від утисків комуністичної влади. В 1922 р. Гальчевський (отаман Орел) об'єднав розрізненні повстанчі загони Поділля в єдину Повстанчу Групу. В книзі досить детально описана жорстока безпощадна боротьба між українськими повстанцями та комуністичною владою.

- Яків Гальчевський-Войнаровський
  - Видання
  - Проти червоних окупантів

Яків Гальчевський-Войнаровський

ПРОТИ ЧЕРВОНИХ ОКУПАНТІВ

II. ЧАСТИНА

КРАКІВ 1942 ЛЬВІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Яків Гальчевський-Войнаровський
Проти червоних окупантів (ч. 1)

Видання

Накладом «Українського Видавництва», Краків, Райхштрассе ч. 34, II.

Друк.: «Нова Друкарня Денникова» під комісарською управою, Краків, вуд. Ожешкової 7.

Verlag: “Ukrainisher Verlag”, G.m.b.H. Krakau, Reichsstrasse 34/ II.

Druck: “Neue Zeiungsdruckerei”, Rommissarishe Verwaltung, Krakau, Orzeszkowagasse 7.

Проти червоних окупантів

I.

Після смерти Пилипа Лящука та багатьох його прихвостнів, всіх симпатиків большевизму охопив страх і моральна депресія. Вже не було багато охочих доносити совітським агентам про нас, де-б ми не були. В білий день ми могли стояти в селі, і нас ніхто не посмів видати; навпаки, вся молодь вартувала і негайно остерігала, коли часами далеко покажуться червоні. Попереджені, ми виходили зі села у ліс непомітно, а червоні в'їздили в село, і в голову їм не могло прийти, що перед кількома хвилинами ми були тут. Бували випадки, що большевиків повне село, а ми всі десь у одній великій клуні, що стоїть самітна під селом. Ми бачимо всі рухи большевиків через шпари. Одного разу, коли ми були в Сахнівському Майдані й сиділи в клуні під лісом, підійшли під клуню два большевики. Вони, видно, шукали паші для коней. Відчинили браму, входять із крісами та аж завмерли з дива. Умить схопили ми їх і обеззброїли, а вечором відвели в ліс, звідки вже ніколи й не вернулися…

Боїв з червоними не було цілий місяць січень до початку лютого. Дня 8. лютого 1922 року ми знову були на постою у Стасьовім Майдані. У вечорі козаки були на тій самій вулиці, де робили допит Пилипові Лящукові. Вони сиділи в теплих хатах. В одній хаті було кілька музик-селян, що мали свої інструменти та велику гармонію. Раптом відчиняються двері, і до хати входить кілька большевнків, яких вводить мій вартовий. Большевиків є чотири з ручним кулеметом. Вони приїхали і села Лознів, із цукроварні позичити гармонії на якусь свою забаву. Мої козаки мали кріси в кутках, а червоні не догадувалися, куди вони попали. Два козаки навіть вигрівалися на печі. Із сусідньої хати хтось побачив, що большевики пішли до тієї хати з музиками, і заалярмували своїх козаків. Ті, що були в хаті, хутко опритомніли і револьверами обезброїли червоних. Мене повідомили. Приходжу, а червоні вже повязані парами. Питаю, звідки вони. Відповідають, що вони належать до групи Алєксандрова з Харкова. Група має 16 комісій, складених переважно з лотишів. В кожній групі по 25–30 осіб в більшості кінних. Завданням групи було забирати хліб. „Там, де пройде група тов. Алєксандрова, курка зерна не знайде" — каже один високий большевик. Одна з тих комісій від кількох днів отаборилась у лозинянській цукроварні. Сам Александров зі своїм штабом в селі Літинці. Я

мав вістки про них, ще тоді, коли прибули ті лотиші в наш район. Вони не приймали участи в пошукуваннях за нами, тому я не хотів тих комісій шарпати з двох причин: 1) нехай селянам дадуть лотиші відчути совітську владу, 2) не варто лотитттів полохати до весни, коли нам будуть потрібні їх коні, виплекані як змії… Між іншим багато членів комісій — лотишів було зі своїми жінками — довгошиїми рудими лотишками. Ці „товаришки" нічого собі не відмовляли, а селянки-українки мусіли бути для них куховарками, мусіли гріти воду на купелі, купати їх, все з-під них виносити і прати їм білля. Дуже часто така лотишка била свою господиню по лиці і лаяла російськими матюками.

Козаки приводять якогось цивільного, молодого хлопця. Він крутився по селі і питав, чи тут стоять деякі вояки, а може повстанці є. Справджую його документи. Вони не з нашого повіту. Завдаю йому низку питань, і відповіді мене не вдовольняють, бо хлопець говорить нещиро й плутається. Питаю, пощо йому повстанців, чи не хоче часом вступити до „банди", як давно був у Винниці, коли вийшов з міста Літина, з ким там говорив, де ночував останню ніч, через які села йшов до Майдану, де вчився, чий син, звідки родом, які ще знає мови крім своєї — російської, коли його батьки приїхали в Україну і т. и. Після розмови кажу йому, що він аґент ЧК і буде розстріляний. Хай передає останнє бажання і адресу, щоб ми могли повідомити його родину. На це він нічого не відповів, не просив ласки. Даю доручення козакові Лихові, щоб він взяв зі собою 8 душ козаків і всіх 5-х завів у яму-глинище під селом і там без галасу відправив чортам у зуби. По годині козаки вернулися, звітуючи, що все виконане. Я знав, що в селі можуть бути репресії після нашого вчинку, тому Марусю ще тієї ночі відпровадив з Харком і Петром Шевцем до циганів, а цілий відділ перевів на річку Згар, на хутори між Багринівцями й Голенищевом.

Пополудні на другий день ми почули стріли з крісів у с. Стасьовім Майдані і побачили стовпи диму над селом. Навіть чути було лемент жінок і крики селян. Це приїхали большевики з карною експедицією. Ждемо до вечора. Вечором довідуємося, що до Ст. Майдану приїхали лотиші із с. Сахнів і Літинки та розстріляли 9 селян. Виявилось, що підхорунжий Лихо „зловив ґаву", бо один із большевиків, сильний фізично лотиш, дарма, що мав рани в грудях і горлі, встав і рачки заліз до цукроварні 1 і % км. у с. Лознах. Там він своїм собратам-лотишам не розказав (не міг говорити), а написав, що так із ним і його товаришами зробили „кресгіянє" с. Стас. Майдану. Лихо був винен у тому, що не впевнився, чи всі засуджені мною на смерть були мертві. Завсіди при екзекуції треба вважати на сильних фізично людей,

бо вони „вертають із мертвих" і пізніше провокують смерть цілком невинних людей. Так тепер було в с. Стасьовім Майдані. Все майно розстріляних сконфісковано, хати сплюндровано. Зробив це москаль — начальник 1-ї комісії — товаріш Лапов, помічник тов. Алєксандрова.

Наша деконспірація в очах лотишів примусила нас на деякий час залишити літинський, а перейти аж у винницький повіт на славетній Кипорів Яр. Селяни, хоча й були залякані, однак радо нас зустрічали, бо всі їхні симпатії є по нашому боці. Тридцять кілометровий перехід добре нас змучив: ми борсалися в глибокім снігу по пояс. Стоїмо і кілька днів спокійно на Слобідських Хуторах. На третій день пронюхали про наш постій комуністи с. Луковець, переважно лісники. Один із сільських комуністів був навіть воєнним комісаром у сосонській волості. Тепер волосним воєнкомом став комуніст із с. Пеньківки, біля Луковець, тов. Кожуховський, до большевиків… начальник „шайки" конокрадів. Він тримав контакт із луковецькими комуністами. Їхні сексоти — лісники, донесли про наш постій до Губчека в Винниці. Представники цієї кривавої установи приїхали в наш район в асистенції полку кінноти. Чекісти на конях і большевицька кіннота почали нам їздити, ак то кажуть, під носом, і треба було виходити з затишних і теплих хуторів у глибину лісу, щоб не наражати наших селян яа репресії з боку окупантів.

В лісі аґенти нас завважили і донесли про це червоному командирові кінноти та губерніальним чекістам. Бачу, що тут давно не було чистки сексотів, яких повно завелося під натиском ЧК. О год. 9-ій починають червоні наступ вслід за нами. Я, знаючи ліси Кипорового Яру, займаю по черзі вигідні для нас становища, підпускаю червоних на певний крісовий стріл у лісі до 100–150 кроків, кладу трупом кількох червоних та відходжу на іншу позицію. На других, третіх і девятих становищах продовжується те саме, а врешті нам уже й лісу забракло. Прямуємо понад річкою Богом, його правим берегом на південь. Ми тепер напроти міста Янова й села Каміногірки. Починає темніти. Ще не було такого випадку, щоби гак енергійно червоні переслідували нас, при цих своїх жертвах. Я не затримувався на кожній окремій позиції довго з огляду на те, щоб міцно не звязатись з червоними та не мати ранених. Однак того дня було аж девять сутичок по пів години. Перед вечором кіннота совітська нас так розізлила, що з останньої позиції ми завернули і лавою почали гнати перед собою 300 кінних. Стріляли мої найкращі стрільці і завдавали ворогові поважні втрати: червоні не встигли позбирати до 12 своїх ранених і вбитих. З забитих большевиків мої козаки постягали чоботи, бо деяким взуття розлетілось, і вони ступали по снігу голими

пальцями. У нас не було ні одного раненого, червоні мали до 30. На зимові умовини бою, коли далеко видно з обох боків, для червоних ця втрата була дошкульною.

З сутичками за цілий день ми пройшла з 15 км. по снігах, глибоких у той час до метра, і вечором поверталися дуже голодні і втомлені. Добре памятаю, як ішов я лісом і спав на ходу. Спотикнусь у рівчак, вдарюся головою в грабок, чи соснину і прокинусь, а потім знову йду, сплючи. Так спало багато козаків, спотикаючись, падало і знову будилось. Відпочинку не можна було робити, бо половина була б просто заснула на снігу. З трудом добрили ми до хуторів і без їжі лягли спати в клунях. Я виставив варту з добірних козаків, про яких знав, що вони не заснуть. І сам дрімав тривожно, наслухуючи.

Ранком ми зажадали від селян їжі — будь чого, бо голод докучав. Не так легко було нагодувати 125-ох козаків, по 16 душ на один хутір. Їли ми все: картоплю, куліш, галушки, варені у великих баняках. Перед вечором група О. Грабарчука пішла на Слобідку, звідкіль прийшла з хлібом і салом на цілий відділ. Слобідські козаки принесли вістку, що вчора — це так пеньківські і яцьківські сільські комуністи помагали нас переслідувати. Були там лісники й комісари. Я це добре собі запамятав і при нагоді загощу до кожного з них. Цей район, коли сніги щезнуть, очищу так само, як зробив в інших місцях, Найгіршим ворогом національної нашої боротьби є — таки свої прокляті „хахли". Не москаль, не жид страшний, лише свої Юди, шо за миску сочевиці продають нас, як колись продавали свій уряд, армію українську, вступаючи в ряди „червоних партизанів". Своїх національних партизанів вони активно поборюють, бо їм втовкмачено в голови, що ми „бандити". А хто ці симпатики червоних?

Злодії, бандити, дегенерати, всякі виродки!

По всіх явищах бачу, що район Кипорового Яру зовсім чекісти нам попсували. Не без впливу на селян було те, що київський зрадник наробив з відділом Чека. Селянин казав: "Я вам вірю, але чи ви, або я певний, що хтось з козаків знову не амнестується і від початку не пічне видумувати несотворені речі на мене: будуть катувати, грабити, а можуть і забити". І правду казав. Треба йти нам в більше знаний район, на межі двох повітів — літинського і летичівського. Є там група Александрова. Тепер після розстрілу 9-х селян в Стасьовім Майдані, ми самі будемо шукати зачіпки з лотишами. Не буду ждати весни, щоби забрати від комісій коні. Мушу пімстити смерть невинних селян! Чейже лотиш і жид були виновниками і катами мого розстріляного брата.

Цілу ніч ідемо лісом та на ранок затримуємося в кожухівських хуторах. Увесь день спокійно. Вже кінець лютого, і

на дворі відлига. Перед вечером затримуємо якогось діда, що, зобачивши козаків у першій хаті, хутчій почав утікати до Хмельника. Цей нібито жебрак був агентом „розвідного відділу" 2-ої дивізії, яка мала свій штаб у Хмельнику. Під своїй лахміттям, дід" мав гарну сорочку, підіїгганпі, навіть шиті панчохи. Діставши доброї „сипки", він признався, що його товариш начальник, „змусив" працювати для штабу 2 кін. див. Червоного Козацтва, але він нас не хотів видавати, а втікав тому, що боявся, бо йому здавалося, що ми про нього знаємо. І не помилився — вже місяць тому я знав, що на послугах штабу 2-ої дивізії є аґент, перебраний в жебрака. Ці вістки я мав від попівни з Літинки, а вона від свого командира кінної розвідки. Вечором козак Лихо, з двома своїми помічниками, повісив цього аґента в кожухівському лісі.

Покидаємо це місце постою вночі та затримуємося на кількаденний відпочинок у наших циганів. Вони приймають нас чаєм і цукрон, що дістали його давніше від нас, по 35–40 кґ на ро дину, тому не шкодують. Тут я побачив свою Марусю. Вона навіть добре себе почувала, бо всіх циганів інтригувало те, що дружила знала румунську мову, до якої їхній діялект був дуже подібний, і розмовляла з ними по-циганськи. Однак умовини життя в циганських брудних куренях не були найкращі. Під селом Літинським Майданом, недалеко оселі циганів був невеличкий фільварок, арендований якимось римо-католиком. Я переговорив із ним, і він згодився Марусю перетримати в себе, як довго захоче в нього бути. Тієї ночі я умістив жінку на фільварку, яким большевнки не цікавилися, бо там господарка була незначна, біля 60 десятин землі, а селяни мали доволі своєї землі і про цю не дбали, врешті ми своєю акцією абсорбували більше червоних, ніж усі господарські справи.

Приходить козак Чорноморець, в товаристві ще кількох козаків, із відпустки з Зіновинець та оповідає, що „товаріщ" Лапов зі своєю комісією „викачує продналог" з його села. Штаб Лапова стоїть у парохіяльнім домі, в знайомого мені священика. Є в селі до 50 большевиків, розкинених рідко, по кілька душ у гарніших домах.

Надійшла, думаю, хвилина помсти. Кличу до себе 5-х найкращих козаків і даю їм завдання застрілити Лапова. До тієї терористичної стежі належить також і козак Чорноморець, який показуватиме дорогу; командантом стежі назначую Василя Сензюка.

План акції такий. Ще звечора ввійти з городів у село; городами й садами зайти до дому священика від „чорного" входу: один козак в кухні тримає всіх хатніх, 4-ох козаків коридором входить до кімнати Лапова, хутко з ним розправитися і залишити

записку: „Товариша Лапова Надзвичайний суд при Штабі Отамана Орла засудив на кару смерти за розстріл 9-х невинних селян у селі Стасьовому Майдані. Присуд виконано сьогодні вечором. Отаман Орел".

При повному озброєнні козаки відійшли перед вечором. Лісами повз Дяківці — Медведівку дібралися до Зіновинець у вечір. Рано на другий день вони повернулися, і комендант стежі Сензюк Харко здав звіт, що все виконано згідно з пляном. В кухні саме вечеряла вся родина священика. „Матушка" впала в обморок, коли побачила козаків і пізнала Чорноморця. Служниця хотіла втікти із дому. Їх всіх затримали. Чорноморець знав розподіл кімнат, пішов наперед, а за ним решта. Чориоморець застукав до дверей, почув голос: „Пажалуста!", і увійшов до кімнати. Тут над великими книгами сиділо шість большевицьких комісарів. Чорноморець спитав: „Єсть-лі здєсь таваріщ Лапов?" — ‚Я! А что?" — відізвався Лапов. Чорноморець вмить спрямував дуло кріса до вуха Лапова й вистрілив. Від стрілу з близької віддалі мозок Лапова аж ляпнув на стіну з килимом. Решта козаків стояла при відчинених дверях. Записку мою Сензюк вкинув до кімнати. — „Чому не стріляли решти?" — питаю. Сензюк відповідає, що коридор до кімнати був такий вузький, що ним міг увійти тільки один чоловік, а на вїздовім ґанку стояв вартовий лотиш, тому довго не можна було борикатись у кімнатах, при тому стріл згасив лямпу і не видно було в кого стріляти, бо решта комісарів попадала на підлогу і почала боронитися з револьверів, а ручних Гранат козаки не мали. Козаки миттю вискочили з дому, вартовий на ґанку не реагував, думаючи, що „командири бавляться".. У большевиків часто бувало, що командири попються і почнуть у хаті пальбу до чарок, до образів і портретів.

Тепер козаки вибігли на вулицю, де себе краще почувають, як у хаті. Бачать у школі світло. Школа гарна, мурована. Один лотиш виліз на стіл і щось до дядьків говорить зі стола. Харко бере большевика на приціл через вікно: бах! — і смертельно поцілений лотиш валиться зі стола на підлогу. Селяни, як стояли, так і бухнули зі страху на долівку, аж козаки вголос зареготалися. Від школи козаки вже пішли городами в напрямі Медведівки до нас. Не було за ними ніякої погоні.

Пізніше я довідався, що в кімнаті Лапова серед інших начальників „продкомісій" був і начальник групи тов.

Александров, який бодай зі стріху порачкував собі дещо по долівці. Моя записка зробила на безоглядних комуністів-москалів і лотишів сильне враження. Сміливий напад і два вбивства так вплинули на них, що на другий день вони евакуували всіх своїх жінок і важніші речі до Винниці. Відтоді вже не їздили

„продкомісійці" по селах малими гуртками, як перше — по грабіж за українським хлібом, не їздила одна комісія, а приїздило їх кілька і вже не були вони такі безоглядні. Лотиші заговорили до селян по російськи, перед тим вдавали, що не розуміють селян, і виключно балакали між собою по лотиськи.

Козаки шкодували, що ця група завчасу виїхала, не заждавши до половини місяця березня, коли можна було у большевиків „позичити" добрі коні.

Кінчався місяць лютень. З циганської оселі прийшли ми на хутори в лісі під Вербицьким Майданом, а вечором цілий відділ перейшов до села Вербицького Майдану. Тут перебував мій знайомий підполковник Павло Коноплянко. З ним я пізнався торік восени і дав йому організаційні доручення, Тепер хочу справдити, що зробив він для поширення повстанчого руху.

Коноплянко був родом з Херсонщини, єлисаветського повіту. При гетманській владі командував Державною Вартою, а потім був змобілізований до армії ген. Денікіна. Як прийшли большевики, то Коноплянко зорганізував повстанчий загін на Херсонщині, але довго там не втримався, та з цілою родиною виїхав на Поділля в летичівський повіт і став начальником лісорозрібки. При ньому був і його батько, дружина з сестрою та одна 3-річна дитина. Безумовно Коноплянко українець, але вихований на російській культурі? Я не звертав уваги на те, що він був в армії Денікіна, та що в його родині можна було почути російську мову. Мені важна була щира його ненависть до большевизму і комунізму, посвята для повстанчої праці і навіть рішення, не зважаючи на обтяження родиною, вступити до повсталого загону. Осінню я противився, щоби Коноплянко був з нами, тому радив йому заждати до весни, а цілу зиму підготовляти Летичівщину і своїх робітників на лісорозрібках до повстанчої акції. Щоб не деконспірувати Коноплянка, я не тільки у нього не бував, але й оминав його Вербицький Майдан здалека.

Тепер 1-го березня, першого дня весни, хоч ще всюди сніг, я з Ковбасюком і Добровольсьюш та визначнішими козаками завітав до підполковника Коноплянка. Він з дружиною щиро нас прийняв, а в довірочній розмові виявилося, що Коноплянко за зиму зробив дуже багато. У своїм районі він навязав контакт з багатьма большевицькими урядовцями — щирими українцями. Серед антагоністів большевизму було й декілька москалів. Байдуже, з нами, проти спільного ворога, можуть йти. Ми задивлялися тоді на справу так: у нас є національні тенденції, а в москалів — соціяльні підстави до ворожнечі з большевизмом, і заки ми з ними будемо мати свої порахунки, можемо білий московський елемент використати проти червоних.

Подаю до відома Коноплянка, що на днях буду пробувати напасти на большевицьку кінноту, щоб здобути коні. Нехай Коноплянко веде розвідку та негайно повідомить, де стоїть менший відділ кінноти в Летичівщині, бо на теренах винницького і літинського повіту чатуватиму через своїх звідунів. Умовляюся з Коноплянком, щодо моєї майбутньої зустрічі з представниками большевицької влади, які пізніше мають зрадити большевиків і влитися до повстанців. Зокрема цікавив мене начальник повітової летшчівської міліції, поручник Кохан.

По короткому сні ми вийшли з Вербицького Майдану на хутори в лісі Всі старшини й козаки були під вражінням гостинної родини Коноплянків. Особливо сот. Ковбасюк. Він не знав, хто миліший: чи дружина підполковника, чи сестра — Поля…

Стоїмо на хуторах, а стежі доносять, що з напрямку Вербицького Майдану показалося кілька кінних большевиків. Виходимо всі з хат і дивимося, що буде дальше. Бачимо ще більше большевиків, переважно кінних, як їздять по великій поляні в лісі. Большевики щораз то наближаються до хуторів. Ми на становищах в будинках хуторів, а за собою маємо густий ніс. Щоб „товариші" не затіяли нам якихось „хитрощів", та не вдарили збоку або ззаду своєю піхотою, абсорбуючи нашу увагу кіннотою, — посилаю на боки й назад свої стежі до 200 кроків від наших становищ. Слідкую далековидом за ворожою кіннотою і бачу, що вони їздить погано, що на конях сидить збиранина, не однаково вдягнена і різноманітно озброєна. Значить, — це будуть чекісти, грізні для обеззброєних людей, які попадуть у їх лапи, та побачимо, як будуть вони заховуватись у бої.

Наші 3 легкі кулемети ждуть своїх жертв. Кінних і піхотинців на поляні до двісті. Видно, як їх піша голота волочить за собою кілька важкнх кулеметів. Червоні так заховуються, ніби знають що ми на хуторах; вони просто провокують наш стріли. Та ми маємо час. Ждемо спокійно, поки не підійдуть найближчі чекісти. Виходить, що хтось доніс червоним у Летичів про наш постій на хуторах і у Вербицькому Майдані.

Ось, кілька червоних щщхало на 200 кроків до хуторів і чвалом завернуло назад. Цю „штуку" ми знаємо: червоні вдавали, що нас побачили, і хотіли почути за собою наші стріли. Коли й це не помогло, тоді з півтори сотні кінних поїхало лавою в нашім напрямку. Та нам цього й треба було. З віддалі 200 кроків привітали ми їх кулеметним і крісовим огнем. Піші большевики з важкими кулеметами теж завернули, кілька кінних злетіло з коней. Щоби большевикам не здавалося, що це ледве кілька душ стріляло, на мій наказ, всі ми рушили за червоними. Ми не мали надії їх доганяти, але хотіли показати скільки нас є. В паніці

большевики переїхали через Вербицький Майдан і подалися до Летичева. Ми забрали сідла з побитих коней і зброю з большевиків, яких було 3 забитих і 5-х ранених.

Зникав уже сніг, і на землі видніли чорнобілі плями. Кілька днів провели ми в різних місцевостях. та хуторах, переходячи з місця на місце. Вислані розвідки донесли, що більшовицької кінноти по селах ніде немає. Стоїть тільки полк кінноти в Літині і 2 полки зі штабом 2-ої Кінної Дивізії в Хмельнику, решта у Винниці.

В половині місяця березня ми знову в лісі під Вербицьким Майданом. Викликаю до себе підполковника Коноплянка. Він таксамо не має інформацій щодо можливостей нападу на менший відділ большевицької кінноти. У Летичеві стоїть штаб артилерійської бриґади. Там кінні гарматні відділи чекістів і різні частини повітової влади. Напад на Летичів може бути для нас за коштовний. Є артилерійська школа з батерією артилерії у селі Вербці та Бухнах, 5 км. від Летичева — там можна здобути до 100 коней.

Висилаю звідунів у Бухни, вони вечором вернулись і звітують, що й де стоїть. Рішаємося тієї ночі напасти на артилерію. З нами хотів іти і підп. Коноплянко, але я не радив йому: хвилево він потрібний на місці.

Ділю козаків на групи та даю завдання їх командантам. Дивує мене, що сот. Ковбасюк не вірить в успіх і на голос ділиться зі мною сумнівами так, що його настрій передається і деяким козакам. Я скартав його, заявляючи, що він може не годитись зі мною, але коли я щось передумав і підготовив, то не відкладаю. В тому випадку большевицьких артилеристів і курсантів є 450 чоловік. Значить, їх тільки 4 рази більше від нас…

Сніг уже щез до решти, ніч теміна. Підходимо до села. Даю останні вказівки: не робити галасу, непотрібно не стріляти, коней негайно сідлати й випроваджувати; „ліквідаційні" групи не сідлають коней, лише обеззброюють залогу, дві „групи сідлачів", коноводів, під охороною третьої групи, збирають всі коні на умовлене місце. Часу всього півтори години, бо може надійти із Летичева поміч для большевиків. Тому наказую перервати і полевий телефон від села Бухнева до Летичева. Одна група мала збирати полонених курсантів.

Групи вирушили. Тільки моя група залишилася як запас у поготівлі. Цих 16 козаків пильно надслухувало, чи не потрібна де поміч, чи не йде большевикам підмога з Летичева, або з Вербки.

Чотири гармати на площі вже захоплені. Є набої для вправ, а в одній селянській оборі знаходимо декілька скринь гострих гарматніх стрілен. Козаки за моїми вказівками спрямовують

гарматні дула на північний захід — на Летичів. Кажу приготувати лопатками рівчаки для опору „сошників", а потім цією землею напхаємо дула і останнім вистрілом їх попсуємо.

Ось козаки ведуть уже коней та полонених. Де-не-де бахкають стріли. Даю наказ потягнути за шнур при гарматніх замках, бо я сам навів дула на відлеглість 5–5% км. Підбігає підстаршина Рарога — гармаш; серед козаків знайшлося ще кількох гармашів. Бахнули вистріли і наші „гостинці" полетіли на Летичів. Стріляємо хутко, щоби вистріляти всі набої. Обертаю одну гармату на село Вербку, віддалену 2 км., пускаючи й туди серію. Врешті ладуємо останні набої — відбиваємо клини, які відлітають, і йдемо до полонених.

Є їх душ 70 — всі учні артилерійської підстаршинської школи. Питаю, хто з них партійний, або кандидат до партії? Мовчать. Кличу своїх кулеметників з легкими кулеметами і козаків, які стають напроти полонених. Питаю і домагаюся, щоби видали партійців, бо всі будуть розстріляні.

Під загрозою большевики випхали з-поміж себе 6 комуністів і кандидатів до компартії, яких казав я розстріляти, а решту полонених, коли вже зібралися мої козаки під лісом із кіньми, я розпустив.

Коней маємо 70, а козаків 125. Частина коней без сідел — від запрягу; хутко роблю приділ. Піших 55 козаків залишаю зі сотником Ковбасюком і сот. Добровольським, всі кінні їдуть за мною.

Не вспіли ми відхати 2 км., як почули гарматні стріли з Летичева по селі Бухнах. Червоні стріляли з пів години.

Зійшло сонце. Ми в ліску за Голинищівським Майданом. Тут почала до нас наближуватися большевицька кіннота, чи там артилерія на конях, до 330 їх усіх разом. Коні в них здебільше важкі, не верхові. З тими то артилеристами могла бути летичівська чрезвичайка й інші кінні „додатки".

„Моральне" ніби „право" до забраних коней дало большевицькій артилерії певної сміливосги й нахабности. Вони натискають на нас і то досить близько. Я не хотів з ними з ранку заходитись і намагався згубити свої сліди. Та червоні все нас вишукували, пробуючи наступу з криком і галасом. Ми відходили майже цілий день через низку місцевостей та перелісків, і їм врешті надоїло наступати по пятах.

З кінним відділом я зробив велике півколо в Бухнів уздовж стації Комарівці — Вахнівка — Гнівань — і повернув на село Микуливці-Літинку.

Тут ми познаходили сідла, здобуті зимою, і осідлали ще 12 коней. Знайшов я і свій піший відділ. Ковбасюк та

Добровольськхий з козаками відійшли після нашого нападу на артилерію спокійно і не мали ніякої сутички з червоними. Кілька днів були ми разом, але мене мучила думка, що понад півсотні повстанців не мало коней. Добрі коні потрібні буди також старшинам.

На хуторах під стадією Комарівці і біля Деражні мн мали 16 захованих коней з сідлами, а 10 верхівців заховали торік у районі Кипорового Яру. Тих коней ще не забрали большевики: внаслідок інформації сексотів большевики осінню позбирали до 35 верхівців, в тому числі був і мій, каштан".

Після денного відпочинку я з кінними поїхав туди й ночами позбирав коні в летичівському повіті. 20 березня посадив ще 16 козаків на добрі коні. Тепер є кінних 86 повстанців. Правда, ще не всі мають відповідні сідла, бракує нам ще до 20 шабедь, але для страху маємо списи, здобуті вторік у Кусиківцях. Але списами мало хто з козаків вміє володіти, тому в лісі на постоях даю перші лекції орудування тією зброєю, до якої повстанці чомусь не мають довіря. І не диво; вони були тільки піхотинцями на конях…

Тепер має для нас значіння кожен кінь, кожне сідло і кожна шабля. Тому 23 березня я знову залишаю 40 козаків піших під командою сот. Ковбасюка і Добровольського, а сам їду в ночі над ріку Бог, під Уладівку, винницького повіту. Перед відїздом підходить до мене сот. Ковбасюк і каже, що до сот. Добровольського в селі Стасів Майдан приходила його наречена. Зі села післала вона одного селянина на майданські хутори, де стояли мої піші козаки, щоб Добровольський прийшов до неї. Не було його цілий день, а ввечір прийшов уже зажурений, понурий як ніч, і на всі запити Ковбасюка не сказав ні слова.

Ну, так — подумав я — чи не було часом від „коханої" пропозиції піти на службу до червоні. Видко, сотник веде сам зі собою боротьбу. Звичайний козак іде на амнестію із глупоти, а чому не міг би амнестуватись сотник, б. шепелівець? А може має які інші клопоти? Чей-же тепер лише прикрості переживаємо, ми й наші найближчі?…

Даю ще кілька порад Ковбасюкові, і ми відїздимо. Провесна… Обрік для коней — трудна справа. На постій, щоби покормити людей і коней, затримуємося в Кожухівськім Майдані. Довкруги села з північного сходу підковою ліс — туди протікає багниста річка в напрямку Кожухова широкою долиною, порослою вільшиною. У всіх напрямках від господарських будинків 500–600 метрів немає лісу в бік Кожухова, але дорога до Кожухова йде попри самий ліс.

Маю вістки, що в Кожухові стоїть 9-тий полк Червоного Козацтва, тому після сніданку, зі зібраним таким-сяким оброком

їдемо на постій у ліс під село, на схід від нього. Обрік назбирали козаки різний: ячмінь зі січкою, покраяну картоплю; деякі мають трохи вівса з пшеничною половою, з то й звичайне сіно.

До полудня стоїмо спокійно. Коло години 13-ої чуємо сильне гавкання собак, якісь крики і час-до-часу поодинокі стріли. Це вїхапіи в село большевики, які там чогось шукають і грабують. В лісі затримав я кілька перестрашених селян із Майдану та питаю, що там діється. — Біда! — кажуть. — Комуна шукає „бандитів" по наших скринях; чоловіків бють нагайками, а молодиць і дівчат на ліжка кладуть, або волочуть до клуні „показувати", де повстанці були!… Пропало наше село!

Рішаю дати большевикам научку в формі з сідки в лісі за їхні знущання над селянами: бачу що козаки з гніву аж тремтять.

Мав я одного 16-літнього, збідованого сироту. Цей хлопчина був дуже інтелігентний та спритний. На вигляд було йому років 14. Я його часто посилав як звідуна Він возив зі собою навіть цивільний одяг. Кличу його до себе й даю завдання: розвідати, скільки большевиків, як озброєні, звідки приїхали і чи не збираються на ніч назад вилїздити. Чи не будуть у селі ночувати. Останнє було мало правдоподібне, бо в селі, де ліс навколо, ніколи червоні не ночують.

Є година 18-а, і" починає вечоріти. Приходить хлопець. В селі —каже він — гуляє 9-й полк большевицької кінноти: є їх 350 шабель, і сюди приїхали самі охотники, а решта залишилась у Кожухові, де полк стоїть від кількох днів: озброєні в кріси, шаблі, мають з 10 легких ручних кулеметів; важких кулеметів на тачанках, чи вюках не мають; ночувати на селі не збираються; командир казав до червоноармійців, щоб вони далеко не розходились, бо за 1-ну годину виїзд до Кожухова…"

Мені більш нічого не, треба було. Залишаю 10 козаків для охорони коней, а 75 беру з собою та розставляю в лісі на 5–8 кроків над дорогою, яка йде з Майдану до Кожухова. 4-х сильних козаків висилаю також розкинути кругляки на мості в селі, коли хвіст колони через нього перейде, а потім вони мають на правім крилі залягти з ручними кулеметами. З другим ручним кулеметом висилаю одного хорунжого-галичанина на ліве наше крило в товаристві 6-х козаків. Завдання: перепустити передову стежу, а відкрити вогонь, коли чоло колони буде доходити на його висоту.

Ще листя на деревах немає, але козаки замаскувались за кущами і ждуть з ручними гранатами і крісами ворога. Дорога, над якою ми залягли, вється легко вгору від Майдану. Роками вода вимила своєрідний рів на ширину дороги в глинці. Лежачим у засідці козакам коней не буде видно, лише груди й голови

большевицьких їздців. По другий бік дороги — поле й город лісника. Його земля від дороги огороджена воринами. На височині хорунжого-галичанина рів менший, але кінчаються воринні огорожі. На випадок стрілів від чола, большевики мусять завернути або назад, або їхати в напрямку багнистої долини й річки.

Ждемо, а хвилини чомусь дуже довжаться. Всім здається, що чекаємо віками. Бачу, як козаки нервово стискають шийки крісів. Настає повний сутінок. Врешті показується большевицька колона, у двійках, бо завузька дорога. Чуємо несамовитий крик жінки лісника та його дітей, потім діти плачуть, а жінка втихає. Це ті большевики, що позаду були, відділились і може грабують, бють, або насилують маму при дітях: це ж азіяти — башкірці і москалі! Їдуть… Хтось із них запалив близько командира сірник і прикурює цигарку. Чую: „астарожно таваріщ з аґньом, патаму что мне ґаварілі, что здесь білі в день повстанци". Той самий голос питає:‚А разеєд в перьод вислан?" — Так точно! — відповідає другий — хіба комендант дивізіону свому командирові полку.

Вже добру хвилину їдуть вони у віддалі 5 кроків від мене, а я обсервую їх із-за корча ліщини. Видно, як большевики везуть перед собою вязки зі сіном, мішки з селянським добром — вівсом, ячменем, хустками, хатнім статком.

Чому мій галичанин не стріляє. А може він побіг до червоних. Адже він щойно два тижні тому йшов біля нас, в Кармелюковій долині, і ми його затримали. Він ішов з Винниці з „Государственного Політического Управління", цебто з переіменованої чрезвичайки, — шукав нас. На допиті щиро признався, хто його вислав і пощо, але дав присягу, що для добра національної справи українського народу буде вірним, і я його не розстріляв. Тепер під інвіґіляцією даю йому різні завдання. І сьогодні навмисне поставив його на відповідальне становище.

Мої думки перериває голосна серія кулемета. В цю ж саму мить блиснула стрілами, вибухами ручних гранат ціла лінія. Все клекоче, перерізує повітря і глушить. „Промовив" також і з правого боку кулемет. Червоні спереду кинулись назад, а задні, яких підганяв кулемет, перлися вперед. На вузькій, глибокій дорозі кіннота почала клубитись, а ми стоїмо над нею і бємо, чим попало — з револьверів, крісів, гранат.

Деякі большевики прорвались під кулями і спрямувались праворуч від дороги, в багнисту долину. Там їм коні позастрягали і навіть потопились. Інші втікали до села і на мості, під кулеметним і крісовим вогнем, побільшували купу кінських та людських трупів. Місток, таки через одну деляку, вспіли мої козаки розібрати, і багато коней покалічилось. В страху

большевикй гнали й тратували один одного.

В десять хвилин все було скінчене. На дорозі валяються трупи коней, людей, мішки, вязки сіна, ручні кулемети, повно шапок, обірваних табель. Чути стогін ранених і конаючих.

Даю своїм козакам наказ забрати здобич. Маємо 13 сідел, 4 англійські „люїси", 50 шабель, 30 шапок і большевицьких кашкетів та… повно оброку для наших коней. Цілком здорового коня не здобули ні одного. Ранених башкірців, за їхні ґвалти в селі, я казав розстріляти. Дорога була глинкувата, жовтава, а на ній великі, темні плями крови, змішаної кінської з людською.

9-ий совітський полк перестав існувати, а ми не маємо навіть задряпаного козака!

Ця засідка дала сідла і шаблі для всіх моїх козаків, ще й з запасом. Маємо обрік, переважно овес і ячмінь. Козаки кажуть: „От прокляті хахли, для нас у них була січка і картопля, а комуністам не тільки овес знайшовся, ще й дарунки з хусток їм зробили!" Знайшлось також сало й хліб.

Після оброкування коней ми виїхали на Кипорів Яр, не вступаючи до села. Вечором вїхали в Каміногірку. На кацапських хуторах зловили одного червоноармійця, який приїхав на відпустку до батька, і розстріляли його разом з батьком за те, що брав участь у переслідуванні нас в зимі разом з лісниками і чекістами. Одного лісника зі села Яцковець ми також розстріляли. Три випадки смерти в тім районі вистарчить, щоб залякати більшість сексотів.

Знаю, що в Уладівді за Богом стоїть господарська частина другої кінної дивізії. Для її забезпечення в селі Уладівці, по цей бік річки Богу кватирував дивізіон совітської кінноти з тачанками. Вислані вдень звідуни донесли мені перед вечором про докладне розміщення дивізіону. Якась кіннота за Богом. Значить там, обабіч Богу, стоїть полк кінноти, але не знаю, який це. Штаб другої дивізії перебував далі в Хмельнику. Комендантом дивізії став недавно після Шмідта Дубовой. Звільнили його тому, що не здавив повстанчого руху в районі своїх гарнізонів. За Дубового 9-ий полк вже дістав позавчора прочухана.

Мій плян такий: двома сильнішими групами забезпечитись на двох мостах ріки Богу від можливої помочі червоних із-за Богу. Рештою сил, поділених на 6 груп, по 10 козаків, вдарити рівночасно з кількох сторін на дві сотні дивізіону по цей бік річки. Червоні сотні стоять розпорошені по 5–8 большевикіз у кожного господаря, де є добрі стодоли, стайні й „шамовка", цебто на їхнім жарґоні — їжа. Кожна сотня має по одній тачанці з важким кулеметом. Кватири большевицьких сотенних відомі моїм звідунам. Я по чинаю від одного сотенного, а О. Грабарчук від

другого. До груп над мостами приділив я по одному легкому кулеметі Люіса. Два англійські люіси пильнують алярмову площу.

Рушаємо лісом до Уладівки, яку обїздимо від сходу. В ліску спішуємось. При конях залишаю 7 козаків, а решта підходить берегом Богу під село. Городами входимо в село. Большевицькі вартові стоять по другім боці дороги серед забудовань, задивлені в ліс. Мої стежі підкрадаються і „здіймають" червоних зі стійок без стрілу. Те саме робимо біля помешкань червоних командирів. Як завсіди в моїх нічних нападах, довший час не чути стрілів. Групи над мостами на становищах задивлені на другий бік ріки і слідкують позаду, бо червоні можуть втікти за Бог.

Нарешті робота почалася. Вже одну тачанку з кулеметом запряжено. Козаки виводять коні, другі несуть сідла й сідлають, ще інші розправляються з переляканими большевиками. Один сотенний вискочив із хати та почав щось кричати. Його Онисько застрілив з револьвера. „Мій" сотенний через горище вискочив з дому й зник у городах. Бачу, багато червоних жене тільки в біллю до мостів. Там їх зустрічають наші стрілами, большевики кидаються у Бог, пробують перепливати — і деякі перепливають до острівця, по середині річки, але багато топиться.

Вже маємо до 100 коней зі сідлами і без сідел та одну тачанку. Друга тачанка стояла на самім кінці села. Притомні червоні встигли її запрягти і зникнути в лісі. З боку лівого берега Богу, від сторони цукроварні, стації і Уладівки Забужанської (так званого Забужжа) чути рух на мостах. Мої козаки підпускають червоних, а опісля стріляють серіями з ручних кулеметів. Червоні завернули з мостів ще скоріше, як на них з'явились.

Та довго не має чого тут баритись. Даю наказ стягнути всіх козаків з кіньми і тих, що на мостах, до місця, де стоять наші коноводи. Коней повно: кожний козак має по одному, а деякі по 2 коні. З одного боку це мене тішить, бо не потребуємо навіть забирати своїх 10 коней з торішнього року. Нехай селяни працюють ними далі. Але в тих обставинах, коли ворог є всюди, мій відділ стратив боєздатність. На випадок сутички з червоними ми мусимо всіх коней пустити, щоб можна було битись. Пущені з рук коні, перестрашені відгуками стрілів, невідомо куди побіжать. І можуть цілим табуном полетіти просто до большевиків, і тоді пропаде ввесь замір посадити рещту козаків на коні.

В лісах Кипорового Яру, під Уладівкою, ми не залишаємось. Тут трудно з пашею для коней. Сподіваюся тут ще сильнішої облави червоних: в містечку Янові стоїть 10-ий кінний полк, а в Хмельнику і околиці 12-й і 11-й кінні полки. Командант 2-ої дивізії Чер. Коз. зі шкури вилізе, а почне нас гонити з нашим „кінним баґажом".

Вдень ми лісами проїхали з під Уладівки аж під село Педоси. Це тому, щоб виминути село Кожухівський Майдан. В Педосах побуваємо решту дня, годуємо коней і людей, а вечором під'їздимо недалеко від Нового Констянтинова на село й хутори Осічок. Тут стаємо на денний постій. Я не хочу показати совітським шпіонам, куди я поїхав з відділом по відкритім терені, бо ліс був за трактом Летичів — Літин. До тракту звідсіля яких 5 км. безлісною дорогою. Осічок має декілька більших загайників, звідкіль добре слідкувати, і є обстріл на всі боки.

Посилаю 10 козаків до села Вербицького Майдану, щоб там зібрались вечором всі козаки Ковбасюка, щоб підполк. Коноплянко наготовив вівса, сіна для коней, ну й їжі для голодних людей. Козаки мали негайно вернутися. Ранком о 8-ій годині вернулися. З ними на коні приїхав підполк. Коноплянко. Говорить мені, що все підготовлене на вечір. Кажу йому, щоб вибирав собі коня, якого хоче.

Я, як певної міри знавець коней, приділив йому доброго коня. Говорили ми ще х пів години, а опісля я заснув, сидячи на здобутій тачанці. Біля кулемета був хорунжий-галичанин Грабик, як знавець кулеметного діла, на гоготові.

Раптом будить мене хорунжий: „Большовики, пане отамане!" З напрямку Нового Константинова бачу лаву кінноти з яких 4 сотні, а ліворуч від нас із-за горба, ще 2 сотні. Алярмую своїх козаків. Хутко сідаємо на коней. Грабикові наказую стріляти з кулемета. Козаки напівсонні, бо не легко було їм провадити коней лісами і їхати на конях, тому були змучені. Не зважаючи на вогонь із тачанки, большевики пруть. Є їх багато: поки що бачу 6 сотень, цебто — полк, а напевно їх комендант має цілий дивізіон в резерві. Маємо перед собою — значить — 11-ий і 12-ий кінні полки, бо іншої сили тут не може бути.

Що робити? Відходити на летичівські ліси вже запізно в цих теренових умовах. Даю розпорядження, щоб третя чота зібрала всі коні, здобуті вчора, і хутчій прямувала з охороною попереду і на боках в напрямі між села Вербка-Вербицький Майдан. Я з тачанкою і 2-ма чотами буду здержувати большевиків. Поки 3-тя чота поралась, посипались стріли з большевицьких тачанок. Під прикриттям вогню із своїх тачанок червоний дивізіон кидається в атаку на наше праве крило і на гурт коней біля 3-ої чоти. Там був на коні підполк. Коноплянко, який опановує козаків і з 2-ою і 3-ою чотами йде в контратаку. При мені є ціла 1-а чота. Я відчув, що червоні зімнуть своїм ударом мої дві чоти, бо контратака в лісі відбувається досить мляво. Настає драматична хвилина. Хорунжий Грабик зіскочив із тачанки: кулемет затявся, а в тачанці забитий один кінь, і тому хорунжий і погонич утікає.

З-за домів ліском тихо підїздимо на правий бік дивізіону, який вже гонить моїх козаків. Коноплянко їх здержує, бо, на щастя, побачив, що за хвилину я вдарю на червоних, які не бачать моєї чоти. З віддалі 60 кроків кидаюсь на червоних. Зі мною є мої найкращі козаки. Вони не лишать мене самого. Рубаємо червоних і гонимо. Завертає з Коноплянком дві мої чоти, і всі женемо, рубаючи, большевиків аж за лісок. Здобуті нами коні помішалить з большевицькими в атаці і, коли ми гонили большевиків, то за ними табуном побігли майже всі наші коні. Шкода бу ло нашої праці. І тачанку вспіли червоні захопити, відрізуючи забитого коня.

Та на цьому ще не кінець. На ліве наше крило налітає дивізіон большевиків, які вже вїхали поза хати в грабовий лісок. Кажу Коноплянкови щоб тримався міцно, а я поїду поза доми з другого боку і заатакую дивізіон з боку та ззаду. Червоні вже кричать: „ура!" Ми чвалом обїздимо кілька будинків Осічка, хвилинка на рівняяння, і„з копита" кидаємося на червоних. Поки вони зорієнтувались, падає їх під нашими шаблями десятьох. Чую вигук Коноплянка: „Вперед! Слава! Слава!" Тут ми дали червоним ще кращого прочухана, як перед кількома хвилинами на свому правому крилі. Я в цій атаці зарубав душ 5 і енергійного кацапчука — командира дивізіону. Червоні пішли врозтіч і зникли за горбом.

Хутко перекрадаємось, ловимо 15 коней і переїздимо полями навпростець до лісу. Червоні нас не переслідують. Може задовільнились, що „відбили" тачанку і яких 90 верхових коней. Ми також задоволені зі себе, що 2 полки кінноти не дали нам ради, та ще й два їхні дивізіони добре „обірвали". Цікаво, що кількох козаків, трусливої вдачі, таки зловили кілька коней; хоч участи з атаках не брали, але й коней не пустили. Добре й це. Хорунжий Грабик і візник посідали на коней верхами, бо на їхній тачанці вже їхали червоні. В тім бою я мав двох легко ранених козаків.

Прибувши в летичівський ліс, підполк. Коноплянка я залишив у Вербицькім Майдані. Він мав добрі бойові хрестини в повстанчій сутичці під Осічком, і я був з нього задоволений. Коноплянко мусів залишитись вдома, щоби вести підготову до зїзду повстанчих організацій Поділля. Той зїзд я визначив на день 1. травня. Комуністичне свято большевиків давало запоруку, що вони нам не будуть перешкоджати, бо самі будуть зайняті чим іншим. Одного місяця до зорганізовання зїзду в наших умовинах повинно вистарчити. Тепер початок квітня. Метою зїзду повстанчих організацій Поділля було обговорити кілька точок у програмі, яку я намітив. Місцем зїзду я визначив район

Вербицького Майдану.

Щоб Коноплянка не наражувати на репресії і не звернути на нього уваги червоних, я заборонив в тім районі всяку акцію проти червоних, сексотів і т. п. На цілий місяць я пустився в рейд, не в цілі нищення збройної сили червоних, а щоб повідомити організації на місцях. Здобутих 15 коней дало можливість гіосадити на коні ще 15 козаків. Отже є нас кругла сотня старшин і козаків. Без коней залишається ще 27 козаків, зі сотником Добровольським. Він дістав від мене докладні інструкції, що може перебувати з козаками всюди, де захоче, в літинськім і летичівськім повіті, крім „небезпечного району" летичівських лісів. Пишу на тонесеньких папірцях від папіросок декілька листів, даю гасла своїм довірочним людям, які мають вирушити, як звязкові, в деякі по віти Поділля, а сам перекидаюсь з кіннотою, ночами, через Брусленів, Янів, стацію Калинівку, Вороновицю, Тульчин, Ямліль, Камянець Подільський, Фельштин, Проскурів, Староконстянтинів, Межибіж, Летичів, Хмельник, Кипорів Яр винницького повіту. В тім великім колі ми таки зловили чимало большевиків-комуністів. Поважнішого зудару з совітським військом не було жадного, а це тому, що я не хотів і уникав сутичок. Вдень ми стояли б лісах, а вечором, на очах червоних, вїздили до села, вечеряли, годували коней і негайно рушали в дорогу та їхали цілу ніч. Мали ми кілька випадків, — що по селах стояла совітська кіннота, ходили по селі стежі, а ми їх не зачіпали і їхали дальше. Назва містечок і міст, зазначуючих напрямок рейду, не значить, що ми були в них: обережність диктувала уникати міських осередків, які ми обїздили на 5—10 кілометрів. По дорозі я в товаристві своїх дискретних козаків давав інструкції місцевим організаторам та пропонував вислати делегата на зїзд першого травня. Щоб не було можливим втиснутися на час зїзду агентові ГПУ я вимагав подання прізвища делегата. Часу до зїзду є ще 8 днів, тому по кількаденнім відпочинку в лісах Кипорового Яру, я збирався їхати у Летичівщину.

II.

Був саме тоді Великдень. Маю інформації, що сексоти, в часі моєї неприявности, як то кажуть, міцно підняли голови в районі Кипорового Яру. Вони почали ходити по лісах, то з сокирами, го з обротями і батогами „за кіньми"… Ловлю трьох таких типів і наказую їх повісити. Дві молодиці з району Хмельника продають по селах голки, нитки і то першого дня Великодня. Нарешті зайшли із своїм товаром в ліс… На допиті вони признаються, що їх вислав „Особий Отдєл" із Хмельника. Дали ми їм доброго прочухана. Не повісили тих жінок, тому, що обидві мали дітей.

Нахабність сексотів змусила мене до реакції. Не зважаючи на большевицьку владу, селяни, консервативно святкували Великдень зі всіма традиціями. Пополудні ми виїхали з лісу і по черзі заїздили до цілого ряду сіл. Почали з Майдану Грузького. Тут забрали з собою двох сексотів, яких розстріляли. Вїздимо раптом у село Брусленів і біля церкви, з величезного круга оточених нами людей, вибрали 5-х сексотів. Бачу кавалькаду большевиків на конях, які їдуть з напрямку Літина: є їх 15 кінних. Ми приготовились, щоб їх заскочити і обеззброїти. Большевики переїхали вже греблю і підїздять до перехрестя доріг біля церкви та шіколи. Тут їх схопили й обеззброїли. Лише один пробував втікти з конем, але його наздогнали. Серед обеззброєних є 8 старшин і 7 вістових: це штаб 10 кінного полку Черв. Козацтва з Літина їхав до Янова в гостину до дівчат, для яких мають дарунки. Є також командир полку т. Святогор. Всіх полонених і сексотів виводимо за село Брусленів і на дорозі до села Яцьковець залишаємо 20 трупів.

Подія зі штабом 10-го полку дає час комусь із рідні забитих сексотів попередити небезпечних сексотів в селі Яцківцях. Двох ми там таки зловили і негайно розстріляли. Однак бувший воєнком і два сексоти-лісники втекли з хат, де на столах залишили недопиту горілку і повно закусок. У б. военкома сосонської волості було в гостях 2-х чекістів із Винниці', так казали мені селяни і його сусіди. Козаки з Кипорового Яру були дуже незадоволені, що такі щупаки зірвалися з їх вудки. Звертаються до мене, щоб тому военкомові і лісникам залишити памятку. Наказую сплюндрувати їх господарки, бо палити було годі з огляду на порядних сусідів.

Козакам не треба було другий раз повторювати наказу. По годині їхніх зусиль, хата сексота була розвалена, хліви порозкидані, увесь доробок зложений на купу на городі і

спалений. Сексотам-лісникам зроблено те саме, але хати без вікон і дверей були залишені. Їхні корови я наказав сконфіскувати і під охороною відіслав на Кипорів Яр.

Тепер їдемо в село Пенківку, яку в 1920 році у вересні, большевики наполовину спалили за повстанчий рух. На моїх очах це село ґоріло, коли ми зі сот. Саранчою відходили тоді до української армії. В наслідок реакції після пожежі большевики-пенківчани зорганізувались і вимордували в своєму селі десятьох бувших повстанців. Організатором розправи з повстанцями був комуніст, криміналіст Кожуховський, сучасний военком сосонської волости, на якого тепер прийшла частинна кара.

Мої козаки розїздяться по хатах, де були сільські большевики і сексоти, що спільно з чекістами нераз брали участь в облавах проти нас. По деякому часі приводять до мене самого Кожуховського із кількома його підпомагачами. Їхні баби й дорослі діти йдуть за ними з плачем. Плачем нас в той час ніхто не міг зворушити. Козаки нагайками розганяють натовп баб і молоді. За селом комісар Кожуховський пробує втікати, маючи звязані зі заду руки. Його козаки ловлять і всіх арештованих під дулами крісів ставлять на коліна. Арештованих 10 душ: стільки, скільки з їхніх рук в жахливий спосіб згинуло в 20 році новстанців. Символічно і справедливо! На мій наказ всім тим большевикам козаки позрубували голови.

До пізного вечора ми ще були в трьох селах, де зловили 8 сексотів і їх знищили. В той спосіб, за один день Великодня знищено 45 сексотів і большевиків штабу 10 полку. Район від ворогів українського народу був добре прочищений. Чутки про це підуть далеко.

Для попередження місць, куди мають зголошуватись делегати, сам не їду, а висилаю козака Харка-Сензюка з 10 козаками, а сам залишаюсь на Кипоровім Яру. Люди й коні мають що їсти з конфіскати худоби й вівса в Яцківцях. На Великодні проводи збираюся в подорож у район Летичева. Ранком стоїмо в селі Миколаївці, де годуємо коней і людей. Маємо зі собою 15 запасових коней штабу 10-го полку. Я замінив свого на англо-арабку, забрану в Святогора, командира цього полку.

Десь коло год. 11-ої впало кілька стрілів. Селяни кажуть, що наступає большевнцька кіннота. Вартові проґавили, як підїхала до села большевицька стежа, побачила моїх козаків, кілька разі вистрілила і зникла.

Хорунжий Грабик мав тоді службу дижурового старшини. Він так не освоївся з тактикою повсанців-партизаяів, що сів на свого коня, за собою потягнув ще кількох козаків і почвалував через село. В тривозі мої козаки подумали, шо то я проїхав, тому душ

75 козаків погналося доганяти Грабика.

Спокійно посідали на коней козаки Ониська Грабарчука і дали мені знати, шо вона є готові. Підїжджаю до козаків біля останніх хат з північно-східної частини села. Є козаків 24. Бачу, як розвинута кіннота червоних показує голови з-за горба, що є перед селом.

Приходить мені така думка. Моїх решта козаків десь тут недалеко. Кажу Оннськові, щоб він заговорював большевикам найдовше зуби, а я кинуся за моїми козаками, дожену їх упорядкую та заатакую з долини з-за села ліве крило червоної кінноти. Коли б до того часу большевики гонили Грабарчука, то він мусить відійти до хутора під лісом, звідтам боронитись, поки вдасться, а дальше боронитись скраю Хмельницького лісу. Большевиків є табель 350–400, значить цілий 1 полк кінноти. Моя атака могла попасти навіть на їх зади тому, що червоні були заафероване козаками Ониська.

Мчуся арабкою командира 10-го кінного полку через село. Дивлюсь по слідах, які ведуть в долину вздовж річки по другім березі, сліди вриваються, а коней не видно. Небезпечно мені самому їх шукати, бо можу натрапити на бічну стежу червоних і вскочити їм сам у руки. Відкидаю думку здибати більшість своїх козаків. Вертаюся назад, але не дорогою, а поза селом: большевики є з одного боку, а я з другого боку села. Раптом чую стріли: то Онисько стріляє, або до нього бють большевики. Виїжджаю конем за село і пускаюсь чвалом по збочі горба. Мій кінь стрягне в мокрій ріллі, пристає помалу. Мене від большевиків ділить широка долина: вони є на другім збочі на пасовиську, і їх коні не стрягнуть. Вони мене побачили й стали стріляти з крісів і ручних кулеметів. Кулі сипляться густо, з віддалі всього яких 300 метрів, яка щораз зменшується. Чую оклики: „Кобиліца 10-го полка, дєржі отамана". А мій кінь зменшує ходу. Думаю, що було б, якби тепер червоні попали мого коня: пропав би ні за цапову душу. Чи й так вийду? Можуть мене цілою масою, якою їдуть в долину, догнати. По ріллі від них не втечу. Мушу конечно зїхати на биту дорогу, що в долині веде з села до лісу. Бачу перед собою групу кінних може з 20. Це певно Онисько. Але кого це вони рубають під хутором? Дивлюсь — під самим лісом також якась група кінних… Вони стріляють до нас з віддалі 800–900 метрів… Мені вже стало ясно: під лісом Онисько, а я попав між дві групи большевиків.

Жену чвалом дорогою. За мною купою большевики може у віддалі 150 метрів, а моя віддаль до передньої групи тих двадцять кінних червоних з кожним скоком коня зменшується.

Одним рухом закидаю за спину малий кріс, хапаю в руки два

револьвери: великий мавзер і парабелю. Єдиний вихід: стрілами з двох револьверів у спину передніх червоних прочистити собі дорогу. Шаблюка моя гойдається на шкуряному тембляку іна перегибі руки, щоби заслонитися нею на випадок ударів ворожих шабель. З віддалі кількох кроків стріляю одночасно з двох револьверів в їх спини. Крик, стогін, їхні коні розбігаються на всі боки. Бачу, що кількох червоних вояків звалилось з коней. Натиснув острогами свою англо-арабку і проскакую серед червоних. Задні червоні вже не стріляють, не хочуть поцілити своїх. Ті, через яких я проскочив, мають у руках лише шаблі. Моя арабка на твердій дорозі несе вихром. Оглядаюсь, а за мною двох „кудрявих парнів". Здержую коня, обертаюсь і гукаю до червоних, що також стали: „Подєзджай, сукін син, получіш…" — і показую їм мавзера, в якому не було набоїв, бо в ґальопі трудно було набити револьвер.

З берега лісу стріляють густо козаки Оннська. Кулі посвистують близько. Значить, можуть поцілити свої після тієї надзвичайної халепи з большевиками. Даю знак шапкою в напрямі лісу Онисько льорнеткою пізнав мене, большевики за мною не гналися, тому мої козаки перестали стріляти.

Коли червоні пізнали коня командира 10 полку, то значить це був 10. полк. Вторік вони взяли мого каштана, а тепер у заміну маю англо-арабку їх командира. „Бог справедливий", сказав би магометанин.

Підїжджаю до своїх козаків. Онисько здає звіт, як то він виїхав на зустріч червоним. Довший час їх командир не підїздив: пропонував, щоб покласти зброю і підїхати до нього, а він так само зробить. Потім прийшло до стрілів. Стрілив перший Онисько, а потім „оперся" об самітний хутір, де всі злізли з коней. Коли червоні натиснули — всі всіли на коней, тільки одгін козак не вспів уже сісти, бо сідло пішло під живіт коневі. Став козак поправляти сідло, наскочило кількох червоних і зарубали його. Був то молодий 17-літній юнак. Коня з сідлом забрали червоні.

Я вилаяв Ониська Грабарчука і всіх козаків за несолідарність. За 23 козаками їхало 20 червоних на найкращих конях. Решта червоних була в 250 кроків. Треба було кинутись на ту 20-ку, а свого козака бодай попід руки між двома кіньми вирвати з небезпеки. А так пропав молодий хлопчина ні за нюх табаки.

Зі мною було дуже небезпечно, бо могли мені коня застрілити. Я був у середині червоних. Совітська „будьоновка" також помогла, бо передня 20-ка не зорієнтувалась, хто їм в спину стріляє. Я вийшов чудом — тільки завдяки сміливости і негайної реакції.

Це був останній день квітня. Треба шукати решти козаків, які

напевно десь в районі Слобідки. Так і було: вечором я знайшов їх усіх. Зібрав і вилаяв за те, що на зломання карку полетіли у безвість. Добре, що Онисько стягнув всі удари на себе, але на нашім сумлінні життя молодого хлопчини, який довірився нашому досвідові. Всі нарікали на хорунжого, купаного в гарячій воді. І його я зіїхав, як Сидір свою козу, загрозивши карою. Повстанцям саме час урозтіч втікати на вільно. Коли б я був дігнав козаків, то не ми від них втікали б, а завдали б їм доброго чосу.

Наші коні були заправлені до довгих маршів. Заправив їх особливо наш останній рейд. Після короткого відпочинку, цілий відділ їде в летичівський ліс під Вербицький Майдан.

Є ми там ранком 1 травия, і до вечора стоїмо в лісі. Вечором беру всіх делегатів на нараду. Коноплянко вибрав місце в одній стодолі за селом на „салю нарад". Відділ козаків стоїть у лісі. Біля стодоли варта з довірених козаків з ручними кулеметами. Мої післанці обїздили всі „пункти зголошення" і впроваджують делегатів. Є їх 36 з цілого Поділля. Делегати знають, що під власними іменами і прізвищами вони не можуть виступати. Я приходжу зі своїми старшинами і визначнішими козаками. Підполк. Коноплянко відкривав засідання при світлі свічок в ліхтарнях і пропонує на голову зборів пор. Кохана, начальника повітової летичівської міліції. Пор. Кохан обіймає головування, покликує одного стенографіста на секретаря, який має протокол зборів відразу шифрувати. Потім запізнає приявних із програмою зборів.

Пункт 1: Побіжне справоздання отамана Орла з повстанчої діяльности за 1 1/2 року.

2. Утворення Подільської Повстанчої Групи.

3. Вибір і затвердження коменданта Подільської Повстанчої Групи.

4. Побіжний плян діяльности до кінця біжучого року.

5. Вшанування намити поляглнх повстанців за Волю України.

6. Вільні внески.

Предсідник дає мені слово. Вітаю делегатів, що в тих навіть виїмкових умовах, проїхавши сотки км., вони прибули до нас. В часі шпіонажі ГПУ трудно заховати таємницю, але ми зробили все можливе, щоби дотримати конспірації. На щастя я знаю майже всіх делегатів, а вони мене, чи то особисто, чи зі слів інших осіб, які працюють в повстанчих організаціях. Оповідаю коротко, що зроблено до цього часу. Я робив із власної ініціятиви, ніким не вибраний, не призначений, за винятком усного наказу от. Карого. Тому, коли голова зборів подасть 2-й і 3-й пункти під дискусію, то прошу апробувати другий пункт, щоб оформити повстанчу акцію і

вибрати собі отамана. Моєю особою можете не пройматися. Серед вас є багато старшин, з котрих кожний може бути командантом повстанчих загонів, а я обмежусь до ролі помічника, старшини штабу і т. п.

Другий пункт збори затверджують. Коли надійшла третя точка, то всі одноголосно вибирають і затверджують отаманом Подільської Повсталої Групи мене. Я дякую зборам за довіря і в загальних рисах подаю до відома плян майбутньої' діяльности. Одному відділові повстанців трудно боротись, бо за ним хмари червоних гоняться цілий час. Правда, ми завсіди вміємо зникати і мати в своїх руках ініціятиву. Та я буду організувати 10 повстанчих Загонів. Коли мені в цілях тактичних буде потрібна більша сила, то 3–4 загони будуть стягнені під моєю командою для виконання поважнішого завдання. Будемо часто міняти псевдоніми, зїздитись відділами раз на місяць, отамани будуть ділати пляново по моїм директивам. Одним псевдонімом будуть користуватись всі повстанчі команданти від одного зїзду до другого.

На місцях треба поширювати пасивні організації, проявляти більшу активність. Може бути, що дійде цього літа до поважного повстання, тоді всі „пасивні" змісця увійдуть до, активних частин, і дійдемо до утворення фронту і регулярної армії. Здібніші козаки в повстанчих відділах будуть призначувані до командування сотнями, що два-три тижні на зміну. В цей спосіб набиратимуть певности для командування сотнями кінноти і піхоти. Я, як комендант групи, з правами і компетенціями команданта дивізії, матиму право карати старшин і козаків. Останні за бойові вчинки авансуватимуть до ступня підхорунжих-бунчужних. Буде створений при штабі групи надзвичайний суд, який розглядатиме справи своїх злочинців і чужих. Присуди я матиму право затверджувати, або відкидати і замінювати іншою карою. Для виконання присуду буде зорганізована при штабі Чота Повстанчої Жандармерії.

Память поляглих у боях і розстріляних большевиками приявні вшанували двомінутною мовчанкою. Вільних внесків не було ніяких. Поручник Кохан замкнув збори. Та я попросив ще всіх вийти з клуні і потім по черзі закликав до себе делегатів у справі звітів із місць та вказівок для дальшої діяльності. Делегати були зі всіх повітів, за винятком Балтського. Поручник Кохан з летичівського повіту відразу залишився при штабі. Те саме зробив сотник Погиба з 9-ма козаками з камянецького повіту.

Після зборів і моєї конференції з делегатами в клуні з'явилась на столах їжа і горілка. Дві години перед днем всі делегати пішли на свої кватири в супроводі козаків. Деякі розїхалися в день,

маючи відповідні документи, а шести делегаціям я дав козаків, по 10 душ на кожну делегацію, щоб на другу ніч довели делегації до їх районів, а потім повернулися в означене місце.

Сотника Добровольського з тими 25 пішими козаками не було на зїзді повстанчих організацій. Я післав до нього звязкового в район над річку Згарок, де дня 3 травня мав він бути з пішими козаками. Козаки і звязковий прибули до нас 5 травня, але без сотника. Ними командував один підстаршина. На запит, де дівся сотник Добровольський, козаки відповіли, що його вже дві доби немає. До нього прибула в селі Стасів Майдан його наречена з Літніна, і в ночі з 2. на 3. травня Добровольський пішов до неї та більше не вернувся. Пішов з ним тоді і козак Шмалій із Літинки і перед своїм відходом сказав він одному козакові, що має досить повстанчої діяльности і тому йде до дому. Решті козаків він доказував, що їх боротьба небезпечна, що всі будуть винищені, тому краще заздалегідь подбати про спасснння…

Дня 5. травня прийшов післанець від організатора з Літина з шифрованим донесенням, що сот. Добровольський і козак Шмалій є в Літні, та що вони в товаристві нареченої сотника і кількох аґентів ГПУ проходжуються в місті. Чекісти дуже вдоволені, бо Добровольський здемаскував кількох людей з організації в Літині, і ті люди арештовані. Провід організації втікає з Літина, тому й не може бути там ніякої праці, і не варто тепер туди нікого присилати.

Безумовно, Добровольський почне свою „працю" за Літином. Знає він багато, як старшина, але майже місяць тому був окремо. Зимові звязки вже не актуальні. Про них знає Добровольський, як знав козак Грицько, Шмалій та Ляшук. В результаті зрада Добровольського багато лиха заподіяш не може, бо організаційних таємниць він зовсім не знав. Не приємний сам факт, що зраджує старшина-сотник. На козаків зрада впливає негативно, бо підривається авторитет старшини в їхніх очах, але сотника Добровольського козаки й перед тим не шанували.

Ми в той час стояли в лісі, недалеко Літинецького Майдану, біля Монастирка. Місцевість мала назву „Монастирок" тому, що там у лісі стояла невеличка церківця з кількома господарськими будинками, огородженими штахетами. Був один будинок, в якім жило душ 8 монахів. В тім числі був ігумен. Церква стояла над криницею, з якої било джерело води. Перекази твердили ли, що біля тієї криниці з'явився образ Покрови Божої Матері.

Ми до монахів ніколи не заходили з двох причин: були то переважно москалі, не хотів я їх провокувати в очах совітської влади. До того всього вони ледве животіли, такі були біднг.

Є година 9 ранку. Вартові доносять, що з Літина в бойовому

ладі, з передніми й бічними захоронами, посувається большевнцька кіннота. Є їх більше полку, з тачанками, але без обозу. Пізніше я довідався, що це була бригада з 2-гої кінної дивізії.

Большевики переїжджають біля фільварку, правильніше — великого хутора, в якім є Маруся, заїздять в долину недалеко циганської оселі. Та долина виходить з лісу від Монастирка і тягнеться в село Майдан Літинський. Колись в тій долині були ставки, бо залишилися розкопані греблі, через які протікає річечка з досить грузькими берегами.

Є тут зі мною всі старшини: Ковбасюк, Коноплянко, Кохан, Погиба, хор. Бабієнко, хор. Грабик і інші, але козаків кінних я маю 60 табель та 25 піших. Відчуваю, що буде бій, і приготовляюсь до нього.

Червоні заїхали в долину за горбом, який є перед нами, значить, звідтам наступатимуть спішеним ладом або кінно, мої піші козаки під командою підполк. Коноплянка будуть здержувати червоних спереду, відходячи крок за кроком із боєм у глибину лісу, я з кіннотою заатакую червоних перед лісом, або з їх правого крила в рідкому лісі.

Пройшло кілька хвилин. Мої стежинки вистрілили кілька рачів на горбі перед лісом і втікають через яр, що ділить ліс від горба, до нас. З'являються на горбі в лаві червоні, залягають і підсувають кулемети. Отже червоні хотять воювати з нами пішо. Вони є на горбі, а ми в лісі — їхня позиція краща, але ми їх у лісі бачимо, а вони нас — ні. Де кінчаються крила червоних, нам не видно, але по стрілах і головах тих, що стріляють пізнати що утворений ними „фронт" має до 250 метрів Стрілянина червоних іде пожвавлена, а козака Коноплянка лише зрідка відповідають. Мої кращі стрільці віддають свої коні сусідам і собі вибігають до пішої лінії та влучно стріляють: червоні мають напевно кількох забитих і ранених. Від крісових та кулеметних стрілів, мої відходять з кіньми далі в глибину лісу, щоб забезпечити коні від поранення. Я відкликаю кінних стрільців з лінії і даю наказ сідати на коней. Питаю сот. Погиби, чи він рішається з нами брати уділ в кінній атаці, чи зі своїми 8 козаками зміцнить пішу нашу позицію. Погиба таки хоче їхати з нами, що мені дуже подобалось.

Ідемо „гусаком" вгору напроти правого крила та повертаємо на краю лісу конячі голови праворуч. Я зліз з коня, щоби докладно зорієнтуватися у фронті червоних, які мають втрати і чи вперед не спішаться. Мені звідсіль не видно, де заховані коноводи і тачанки. Бачу, що напроти нас крутиться, недалеко хутора, двох кінних большевиків. Був тоді чудовий весняний день. На небі ні хмаринки. Теплий вітрець продував краєм лісу. На полях в білих

сорочках селяни, в кольорових спідницях молодиці та дівчата садили картоплі. Ті, які були в поблизу бою, повтікали, інші з тривогою і зацікавленням очікували, що далі. Зараз і побачать.

Подаю останні завваги і команду: „Шаблі до рук!"

Виїздимо лавою. Як і стояли, так чвалом кидаємось на вороже крило. Довшу хвилину большевики не реагують.

Щойно з віддалі 100–150 кроків нас завважили. Деякі повернулися на місця і стріляють до нас. Затарахкотів і їх ручний кулемет один-другий, але вогонь нас не може спинити, бо стріли не цільні. Бачу, що найближчі від нас не витримують нервово, встають, встає їх щораз більше, і біжать купою в напрямі свого лівого крила. Ці 2 большевики на конях вже давно завернули і зникли в долині. Ще кілька кінських скоків, і ми рубаємо червоних, збиваємо з ніг грудьми коней. Деякі не бороняться зовсім і втікають. Інші відстрілюються, бо не мають баґнетів і так заслонюються крісами від ударів. Онисько, Петро, Патлай рубають, бачу, якогось большевика, який завзято обороняється крісом: то стріляє, то криється від ударів. Під Петром падає кінь, поцілений в голову. Другий козак підїхав і дістав кулю в долоню. Нарешті козакові Патлаєві вдається одним ударом шаблі повалити большевика — величезного росту і потужної будови. Козак Патлай був також надзвичайно сильний фізично. На удари його шаблі було страшно дивитись. З документів та по відзнаках я довідався, що вбитий — це командир бригади. Червоні свого бригадира залишили самого, а самі втекли разом зі своїм командиром полку в ліс, туди, в напрямі „монастирка".

Чотовому 2-ої чоти я дав наказ переслідувати червоних, а сам з першою чотою поїхав біля циганських курінів, де ми зимою пересиджували. Стоїть одна циганка, ломить руки і каже:, Доміні! Доміні!", коли ми вихром пролітали біля неї. Блиснуло мені в думці: „Чи бачить мене Маруся з хутора, чи пізінала?… " Після бою сот. Погиба і його 8 козаків просто захоплювались атакою. Сотникові Погибі і в думці не було, що ми можемо атакувати ворога вдень, розбити його, хоча він числом 12 разів більший. Він не уявляв собі, що я без наказу з верхівки, по своїй вольній волі, можу йти в атаїку як дівка до танцю. Вони не знали, що часом є внутрішня конечність: ніхто тобі не наказує, а мусиш дану чинність виконати. Вони брали чинник матеріяльний, число, перевагу сил, а я кермувався завсіди моральним чинником — заскоченням та інкцятивою.

Нас, налітаючих, побачили большевицькі коноводи, які посідали на коней і держать в руках по 6–8 коней додатково. Лише декілька шабель блиснуло в руках большевиків серед 700–800 кінського табуну. Що нам червоні зроблять? Їхні верхівці вже

втікають лісом. Щоб була ще друга чота, то кожна було б всі коні забрати, коли б моїх з 10 козаків було з того боку долини. Коноводи не борються, і хтось із них з кількома кіньми в долину і через багно якось перескакує. За ним їде решта коноводів, і майже всі коні рушили до болотистої річечки. Хоча коні западались по животи, але проскочили. Щоб зловити бодай частину коней, я з кількома козаками обїхав ще далі ліворуч долину і перескочив на другий бік, однак ті червоні, що мали шаблі в руках, щосили втікали, а табун верхових коней за ними. Мої козаки зловили щось 12 коней і то гірших.

Завертаю з рештою козаків праворуч, рубаємо кількох большевиків, які десь тут взялися, об'їздимо будинки Монастирка і вїздимо в ліс. Прямуємо на поодинокі стріли. Доганяємо 2-у чоту і з лівого баку далі переслідуемо червоних серед рідкого лісу. Чому не чути козаків Коноплянка? Чому він не йшов на переріз дороги відвороту червоним? За кілька хвилин вони вскочать у густий грабник з ліщиною, як „піхотинці", а ми там. кінно нічого не зробимо. Що було краще? Чи переслідувати коноводів в чистім полі, чи їхній спішений відділ? Щось диктувало, що треба переслідувати після поразки ті сили, які ще можуть ставити опір — це є людей, а не коней.

Бачу 3–4 трупи, які поклали мої козаки в погоні за червоними. І я вирвався наперед та хочу дігнати якусь групку, що біжить з якимсь большевиком в червоних штанах. Добігають вони до густих корчів, а власник червоних пганів обернувся над ровом, приклався і хоче випалити в мене. На мить бачу чорну круглу точку крісового дула. Роблю раптовий відхил цілим корпусом в праворуч, гримнув стріл, але мимо. Тепер пускаю в обернуту спину большевика кілька стрілів з парабелюма з віддалі 5 кроків. Мій противник пробіг кілька кроків в корчах і падає. Може спотикнувся? Немає часу перевіряти. Ми їдемо далі через гущавину і гонимо червоних на відкриту площу перед с. Дяківцями. Вони групами по 20–50 душ далеко вже. Кажу козакам, щоби спішились і переслідували червоних огнем. За мить стріляють з крісів і двох ручних кулеметів. Чому в цей день я не мав всієї своєї кінноти? Адже половина її, десь тепер групами по 10 душ, вертає з провожання делегатів в інші повіти. Коли б було не 69 шабель з сотником Погибою, а 129 шабель, то ні коні червоних не втекли б, ні їхні люди не втекли б, відбиваючись.

Чому не дописали мені мої спішені козаки? Видно, підполк. Коноплянко не знав положення. Він відбивався деякий час, а коли побачив, що червоні біжать купою в напрямі Монастирка, то певно подумав, що це червоні хотять обійти з правого боку 25 його козаків. Тому він дав наказ відходити в глибину ліса і не

перешкоджав їм втікати. Коли б підполк. Коноплянко був тоді вдарив на червоних збоку, а ми ззаду, то мало хто з них був би врятувався: більшість червоних ми були б перебили, поки вони добігли б до гущавника.

Однак і так гаразд. Маємо на разі одного козака раненого й одного коня убитого, а розігналн неповні два полки — 10-ий і 11-ий совітської кінноти, забрали 12 коней і вбили яких з 30 червоних. Мусіли серед них бути і легко ранені, але вони відійшли. Було це 5-го травня між 10-ою і 12-ою годиною. Такі випадки добре памятається…

Після бою я зібрав всю свою кінноту та обїздив побоєвище. Від ранених і забитих большевиків забрано зброю і набої. Для пропаганда я наказав перевязати большезнцьких ранених, і ми відїхали.

Треба шукати підполк. Коноплянка. Він не мусів далеко відійти. В напрямі його правдоподібного відвороту я послав стежу, і по годині він був разом із нами. Час садовити всіх на коні. 15 коней, які ми привели з собою, штаб 10-го полку, були за Вербицьким Майданом. 12 коней здобули ми сьогодні. Ще за дня привели привели всі коні в ліс. Одного вибрав собі Коноплянко, бо, коли вибирав після бою в Уладівці, то на ньому їздив сотник Ковбасюк. Другого коня дав я поручникові Коханові. Решту коней поділив ад'ютант всім козакам.

Добре, що ті 15 коней не пропали, коли нас заскочили червоні на проводах в Миколаївці.

Роблю перегляд козаків: є всіх 87 та 8 козаків сот. Погнби — разом 96 шабель. Коли спокійно сьогодні вночі, і завтра прибуде з подорожі ще 60 кінних, то буде разом 156 шабель. В повстанчих умовннах — це вже поважний відділ. Маю на меті зробити нову організацію повстанчого Штабу Подільської Повстанчої Групи. Тому говорю докладно зі сотником Погибою, бо хочу його призначити своїм заступником. Погиба є кубанцем з округи Армавір. Був у різних частинах української армії. Працював як сотенний в українській військовій юнацькій школі. Коли з табору з Каліша йшов в Україну хорунжий Богданенко через Львівську Експозитуру і руки ген. Тютюнника, то з ним разом прибув для повстанчої діяльности сот. Погиба, який задержався в летичівському повіті й там, при помочі Богданенка — „вріс в групу" та почав повстанчу акцію на межаж летичівського й камянецького повіту. Погиба мав велику інтелігенцію, був рухливий, енергійний, розвинутий умово, мав багато військових відомостей. Вдачу мав веселу, жартівливу. Як старшина б. регулярної армії, Погиба був карний, сміливий і вироблений. В нім я бачив корисного співпрацівника.

Погиба оповідав, що в околиці Ялтушкова та Ушиці і Камянця Подільськ. є добрий повстаючий грунт, про що зрештою і мені було відомо. В останній час, беручи приклад з мене та моїх повстанців, коли прибув з-за кордону поручінник Яків Голюк, є в районі за Комарівцями до 50 душ повстанців. Погиба приїхав від тих повстанців, як делегат на зїзд, та конечно просить мене, з цілим відділом туди прибути. Для мене ще й краще пізнати докладно частину летичівського повіту там за залізничним тором Жмеринка — Проскурів. Час поширити район своїх дій на камянецький, уіпипький, ямпільський та могилівський повіт.

Перед вечором роблю таку організацію Штабу:

1. Я — командант Повстанчої Подільської Групи.
2. Погиба — помічник Команданта.
3. Підполк. Коноплянко — Начальник Штабу Групи.
4. Сотник Ковбасюк — адютант Штабу Групи.
5. Поруч. Кохан — командант Штабу і начальник розвідки.
6. Хорунжий Бабієнко — командант полевої жандармерії.
7. Хорунжий Грабик — начальник постачання групи.
8. Підхорунжий О. Грабарчук — командант 1. сотні штабу групи.
9. Підхорунжий Рарога — командант 2 сотні штабу групи.
10. Козак Яковина — начальник агітаційно-пропаґандового відділу.

Решту відділів Штабу Групи я не обсаджував, бо не було ким, і не було тепер потреби їх організувати. Вся канцелярія була в сідлах відповідних старшин. Листа псевдонімів і чисел була шифрована на цілий склад. Брак було нам доктора, тому хвилево заступив його буковинець — поручник Мотрук, який колись вчився на медичнім факультеті в Австрії.

Головою Суду при Штабі був підполк. Коноплянко. Суддею — правннк Погиба. Прокуратором пор. Кохан. Двох членів суду і секретар були козаки з відділу.

Викликав я до себе — б. сопинську вчительку з села Літинки, п. Шуру, і дав їй завдання дібратись на Київщину і звязатнсь там з от. під полк. Карим, про якого мав чутки, що він щось робить на Київщині. Усно вона мусіла поінформувати повстанців на Київщині, що в нас робиться та сказати Карому, щоб періодично приснлав до нас своїх людей, як курієрів.

В тім часі буди вістки від моїх звідунів з Волині, що в районі Овруч — Коростень є поветанча організація отамана Петрика, який залишився там із повстанців ген. Тютюнника. З місцевих визначніших повстанців були там: підхорунжий української армії, а перед тим підстаршина фльоти, — Костюшко та сотник Дідковський. До отамана Петрика я вислав учительку з

Вербицького Майдану. Дав своїм курієркам гроші і підводи за ріку Бог, і ранком вони виїхали.

Я жду на решту своїх козаків. Прибуло вже 4 партії по 10 душ. Оповідають про свої пригоди. Дещо бачу перебільшують, фантазують, але козаки слухають з зацікавленням. Ми стоїмо в лісі біля Вербки. Дві години козаки пасли коні в совхозькій пшениці, інші буди післані в Майдан Вербицькнй по їжу для коней і людей. Нарешті коні стоять в лісі, люди відпочивають. Вартові чуйно пильнують. Молодий місяць обливає нас своїм блідим світлом через віття дерев, а соловейки аж заливаються в корчах.

Вдосвіта приїздять останні дві групи, які шукали нас в Вербнцькім Майдані, де звернулися до батька відподк.

Коноплянка. Той бачився з сином і зі мною, знав місце нашого постою і привів козаків до нас.

Тепер ми всі разом. Перебудемо ще один день, а завтра вечором їдемо в район сот. Погибн. На світанку міняємо місце постою, переходимо з летичівських лісів на заможні хуторі в районі на південний захід від містечка Буцнів.

III.

Дня 9-го травня вечором їдемо повз стадію і містечко Комарівці. Без пригод доїздимо рано до якогось великого села, яке переїздимо вдень. Повно людей святочно одягнених, дивляться на нас. Біля полудня приїздимо під село, в якім були знайомі сот. Погиби. Від них він довідався, де є поручник Голюк та пор. Коростовський. Сот. Погиба зі своїми козаками попровадив нас за село, в малий лісок. Там було 30 повстанців Голюка. Поручник Коростовський оповідає, що він був з кількома козаками в тім великім селі на празнику. Коли він і козаки побачили такий великий відділ понад 150 шабель, то думали, що то їдуть большевики. Тимбільше, що ми були переважно в совітських уніформах. Це так налякало Коростовського, що він полями прибіг до села, в якім були летичівські повстанці, заалярмував їх, і з Голяоком вийшли в ліс.

Мої повстанці й місцеві — разом поважна сила, бо понад 186 шабель. Тому ми спокійно добули до вечора в лісі, а потім всі разом вїхали в село. Козаків дуже щиро прийняли селяни, а всіх старшин запросив пор. Голюк до одного інтелігентного дому. Пригадую собі, що були там панночки, які зі справжньою українською гостинністю опікувалися моїми старшинами.

Підчас вечері я проводив балачку загального змісту, а по вечері говорив конкретно з Голюком і Коростовським. Тому, що поручник Голюк повернувся недавно з Польщі, я питав його докладно про політичну сучасну ситуацію, про Головного Отамана, еміграційний уряд та інтерновану українську армію. Знав я багато, але хотів ще дещо почути, як виглядає наша справа за кордоном та як достосувати нашу повстанчу акцію до внутрішніх і зовнішніх обставин. Голюк нічого не сказав. Все характеризував з питомим собі гумором та критицизмом. Загальне враження було таке, що — треба бути наївними, щоби сподіватися рятунку з-за кордону. За політичний союз Уряду УНР — Польща в подяку посадила своїх товаришів зброї — за дроти. Дала вона дозвіл на перебування у своїй державі урядові УНР з пізнішим заміром використати українські впливові особи в своїй внутрішній і зовнішній політиці. Як це все виглядає—то ми бачили вже в 1920 році, як ген. Тютюнник розпочав карколомну диверсію траґедією під Базаром.

Нераз були різні типи з-за кордону й малювали все в рожевих кольорах. Такі безсумнівні баналюковці оперували аргументом, що „буде війна Польщі з большевиками", а тим особам треба було

пояснити, що вся Европа по світовій війні змучена та спочиває — одні на лаврах, а другі пригноблені, але всі знесилені фінансово, господарчо й економічно. Нова війна може бути і буде напевно, однак по здеґенерованні переможців світової війни та соліднім приготуванні переможених і покривджених Версальським миром. Щодо можливостей війни між Совітами і Польщею, то вона існує в нездорових головах наших емігрантів. Совіти перебудовуються на нових соціяльних засадах, а Польща молода, слаба держава. Не було війни з приводу диверсії Тютюнника, не буде її тепер. Нам треба самим собі радити, бо еміґрація, відірвана від рідного грунту, серед злиднів животіє і не може відіграти рішальної ролі у визвольних змаганнях здалека: роля всіх еміґрацій завсіди мінімальна, допомагаюча. Тільки винятково сильні, революційні одиниці можуть в часі революції прибути з-за кордону і обняти провід, та революція мусить бути викликана місцевим елементом.

Що нам залишається робити? Бути тим „місцевим елементом", який, як дріжджі в тісті, ворушить цілою густою масою українського народу в дусі національної боротьби. Мусимо опиратися тільки на свої власні сили. Ми є свідомі того, що не маємо навколо сприяючих нам сусідів. З Москвою боремося, з Польщею не по дорозі, бо вона боїться незалежної України, не хочуть того й румуни, мадяри, чехи загарбали Підкарпаття — отже кому бажана Україна? Литві, білорусам, слабим балтійським державам, далекій Фінляндії, до певної міри туркам. Інтереси відбудовання України є поза орбітою зацікавлення Франції з огляду на її, „дочку" Польщу, Англію Україна не цікавить, бо вона не зазублюється з лініями англійської експанзії і лежить далеко від її імперіяльних шляхів.

З числа великих держав нами може цікавитися Німеччина та Італія, які тепер мають свої важніші справи. Є стара засада, що хто знає біду, то іншому в біді поможе. Тому можіна дивуватися, що наші політики провадили „свою політику" і знайшли собі осідок якраз там, де не треба — в Польщі, Чехії, Румунії, Франції. Ми в Україні нераз завдавали собі питання, чому вся наша, еміґрація не зосередилась в Берліні, Литві, Турції, Фінлянді, Італії. Чому Головний Отаман сидить у Варшаві зі всіма своїми міністрами?

Ми зупинялись над тим, що наша національна боротьба надзвичайно складна, бо Україна пошматована Версальським трактатом між 4-ох сусідів, і жоден з них не може бути нашим контрагентом у політиці. Навпаки, всі вони дійдуть до порозуміння нашим коштом. Краще для нас було б мати всі землі під одною окупацією. Тому мусить колись наступити, внаслідок нової війни, упадок цих держав, які захопили наші землі, а на

їхніх руїнах, прийде й воля.

Те, що ми робимо, має значіння: даємо ворогові знати про своє життя, а світові підкреслюємо, що ворог є окупантом України. Нехай і не виграємо бою, а ворогів покладемо тисячі. Нас може і не стати, але залишимо по собі память, легенду, для нових борців. Тепер будемо розростатись у силу, організуватись та бити комуністів. Щоб викликати загальне повстання, бракує нам і кермуючої еліти. Інтелігенція наша вже перенищена, а та, що залишилась, залякана, інертна: лише енергічніші одиниці є в наших руках, або працюють на місцях.

При обміні думок з пор. Голюком ми рішемо, що далі робити. Отже козаки Голюка не всі кінні. Треба буде негайно посадити всіх на коні. Це зробимо в найближчих днях. Тиждень всі летнчівці поїздять з нами, а потім Голюк буде діяти самостійно, як командант 1-ої Подільської Кінної Бригади.

Ми стали на постій під містом Ялтушковом. З міста Жмеринки проти нас виїхав відділ ҐПУ в складі 150 шабель. В лісі під Ялтушковом ми нежданно заатакували чекістів і в погоні здобули 38 коней з сідлами. Дня 12 травня мав пор. Голюк всіх своїх людей на конях. Сотник Погиба залишився при мені, а 8 його козаків я призначив до Голюка. Разом з ним було 52 кінних старшин і козаків. Начальником штабу от. Голюка, що прийняв псевдонім „Байди", став пор. Коростовський.

За кілька днів прибув із-за кордону підхор. Богданенко. Від нього ми не довідалися багато. Богданенко мав щераз повернутися до Львова, і хотів побачитися з ген. Тютюнником. Десь у половині травня він подався в свою дорогу. Я наказав йому поїхати до Варшави і поінформувати там Головного Отамана, аібо когось з його найближчих, про нашу діяльність. Другим завданням було: купити у Львові побільше револьверових набоїв, бо було їх у нас обмаль.

Поїхали ми в уіпипький повіт. Тут зустріли організаторів: пор. Лісового і хор. Надію. Вони обидва втікли з Полтавщини, проживали в одній цукроварні і провадили організаційну роботу. Лісового і Надію я забрав зі собою на „курс" повстанчої діяльности на два тижні. Коли прийде час, я мав намір Лісового з „ядром" виділити від себе, мав утворити його штаб, дати йому своїх козаків, яких він поповнить людьми з ушип. ького і могилівського повіту та почне діяти самостійно.

З району ушип. ького повіту ми вернулись в летичівський, де наступило врочисте виділення загону отамана Байди. Для нього під поглядом організаційно-тактичним я приділив 4 повіти: летичівський, камянець-подільський, проскурівський і могилівський. Умовляюся з Голюком, коли зустрінемося, та щоби

він надіслав до мене підхор Богданенка, як цей повернеться з тамтого боку. Повторюю ще раз головніші завдання отамана Байди, і ми роз'їздимось.

Яків Голюк, псевдонім Байда, був родом з Летичівщини. Колись служив волосним писарем, а як почалася творити українська армія, він вступає до неї з самого початку та за бойові вчинки стає хорунжим, потім поручником у Київській дивізії. За заслуги на користь Батьківщини, на мій внесок, отаман Голюк-Байда в 1922 році був підвищений до сотника Української Армії. Характеристичними рисами вдачі Голюка були його енергія, рішучість та велика відвага. Інтелект Голюка розвинутий, він здібний і спритний, має також хист на провідника. При всіх цих позитивних рисах блідне відємна риса, що не хутко він узнає над собою чийсь авторитет, який може з іронією критикувати. Та у відношенні до мене був усе карним старшиною і одним з найцінніших повстанчих отаманів. Коли б у будуччині цей старшина пройшов виший фаховий курс, то з нього був би і добрий комендант полку.

Ми мали відпдити в район між містечком Баром і Комарівцями, де я хотів побачити хор. Лиховського, який там діяв проти большевиків зі своїми 10–15 козаками. Лиховського я знав та мав на увазі взяти і його на окремого ватажка повстанчого відділу. Він навіть мав більшу повстанчу практику від Лісового. Перед відїздом підходить до мене пор. Лісовий зі своїм помічником і ад'ютантом Надією та просить, щоб я його відразу виділив. Держучи цупкий контакт з Байдою, він дасть собі раду. Погоджуюсь, притримуючись засади, що людей треба пускати на глибоку воду, щоб навчити їх пливати: довге провадження за руку шкідливе, бо вбиває ініціятиву, а постійна боротьба, небезпека, вчать провідника краще всяких вказівок, інструкцій, коли він має голову на карку.

Вечором визначаю двох своїх хорунжих: Грабика і Петришина. та даю Лісовому 45 козаків з 2 ручними кулеметами. Таким робом в половині тразня утворився ще один повстанчий відділ отамана Лісозого. Дано йому: південну Летичівщину, жмеринський район, ушицький повіт, ямпільський повіт і вапнярський район.

Василь Лісовий був фанатиком у боротьбі, людина незвичайно ідейна. На жаль, не був муппровим старшиною, а поручником-урядовцем. Дещо за повільний з рішеннях, але що раз вирішив, доводив до кінця. Для свого доповнення мав молодого хорунжого — живої, енергійної вдачі. Мої козаки призвичаїлись до мене і неохоче пішли під нову команду, але я їм доказував необхідність такого вчинку. По кількох тижнях отаман

Лісовий поповниться своїми людьми, і тоді я зможу козаків забрати знову до себе. Для них краще діяти в чужім районі, щоб не бачили їх близько домів свої сексоти. Лісовий поїхав по короткій нараді зі мною у свій район. Врешті їдемо і ми. Залишилось нас до 100 шабель. Фактично, більш і не треба, бо сотня відповідна і до оборони, і до нападу. Сотню легко вигодувати — є вона звинна і добра до захования. Тому то я не радив Байді та Лісовому побільшувати своїх відділів більше ніж на 100–150 шабель.

Ми є на барських хуторах, де, після сніданку в хатах, стоїмо в лісі. При помочі звязкових вдалося мені розшукати хор. Лиховського з його пішими козаками. Цілий день мав я розмову з ним. Лиховський місцевий, і його почали переслідувати червоні, тоді він з крісом пішов у ліс. Хутко біля нього зібралося душ 10 добре озброєних козаків. Пробували до Лиховського навіть зголошуватись злодії, але він їх не приймав. Лиховський щуплий бльондин, але з характером і волею. Він не нападав на червоних часто, бо мав за малу силу, але більшого відділу не хотів організувати з приводу труднощів у вижившленні та законспірованні.

Кажу хор. Лиховському, що відсьогодні він розпічне ширшу діяльність. Буде побільшувати свій відділ до 100 людей, але відповідних, та намагатиметься. посадити їх на коні. Коли б це йому було трудно, то я здобуду для нього коней і при другій зустрічі йому передам. Зараз зі собою Лиховського не беру, бо він і всі його люди піттті. Наказав йому душити сміло сексотів, робити засідки на малі відділи червоних, а злодіїв свого району винищити, бо вони підшиваються під повстанців і нас компромітують. Це ми мусимо робити, бо я маю вістки, що ГПУ навмисне випускає зловлених злодіїв, навіть зі зброєю, каже їм грабувати безборонне населення та нападати на шляху під видом „Орлівців".

Сотник Погиба мав якусь пильну зустріч в районі Деражні: хотів, щоб я відпустив його з 10 козаками. Пощо він має їхати з такою малою силою? Їдемо вночі туди цілим відділом. По дорозі, здається в селі Шпичинцях, через які переїздимо, натрапляємо на 60 червоиоармійців з командиром в ранзі „комполка". Негайно обезброюємо червоних в будинку школи і ловимо їхнього командира. Здобуваємо один кулемет „Максима". Мої козаки ще полюють за поодинокими червоними по селі. Червоноармійців обезброєних ми пустили, а командира за селом пор. Кохан розстріляв з екзекуційним відділом, жандармів".

Здобуті кріси, 50 штук, і важкий кулемет, до речі, не дуже справний, ладуемо на підводу й відїздимо. Сотник Погиба

поговорив тут з поважним селянином, в якого сидів два тижні і до якого мав прибути з-за кордону приятель Погиби. По розмові ми не затримувались і поїхали далі через хутори вовковинецькі, де стали на денний відпочинок у Буцнянському Майдані. Село це в лісі, ніби є сотворене для повстанців. Тому ще з весни я дав наказ козакам, щоби поводилися зі селянами ввічливо, давали їм дарунки і т. п. Одне лихо — з того села був комуніст-приблуда, який одружився в Майдані і жив у Летичеві. Він зрідка приїздив до свого тестя, але якось так поводився, що не спроваджував на село большевиків, не вербував собі інформаторів з-поміж селян. Тому ми завсіди в Майдані Буцнянському почували себе добре та безпечно. Того ми ніколи ніде не робили, але в Майдані то залишилися на постій на дві доби. Тут, у порозумінні з молодицями, попрали собі білля, почистили зброю, облатались. Багато моїх козаків радило собі з біллям в цей спосіб, що здобуту в „воєнкопах" мануфактуру давали шити сільським швачкам. В той спосіб в цілім районі кожний козак мав 10–15 пар білля. Щоб не заводилась „нужа", то мали ми також і шовкову білизну, 20 травня, по кількох постоях у летичівськик лісах, ми стали біля Монастнрка під Літинецьким Майданом. Чимало місцевих козаків звернулося мене ше в районі села Сахнів, щоби пустити додому на одну добу. Вони давно бачились з родинами, з дітьми, і не знають, що там дієть ся. Я заборонив відпустку одинцем, а дозволив їхати всім зголошеним чотирма партіями но 10 козаків. В селі не вільно розходитись: коли один козак буде вдама, то решта мусить бути в поблизу на сторожі й терпеливо ждати. В кожній партії був старший, якого всі мусіли слухати. Коні можуть собі поховати на день у якійсь стодолі, зорганізувати розвідку й обсервацію. В разі появи червоних требі заздалегідь щезнути зі села. Так пустив я сахнівськнх козаків, літннецьких, багринівських і летичівських з району Вербин і Вербнцький Майдан. Умовляюсь зі старшими відпусткових груп, де нас шукати на другу ніч.

При штабі залишається всіх 60 козаків. Пускаємо голодних наших коней в лісі на поляні пастися, бо вже є пополудні година 3-тя. Даю приказ вартовому козакові, щоб всі коні держати в руках, і то принаймні один козак мусить держати тря коні, а два може відпочивати на зміну. Варта навколо. Штаб Повстанчої Групи в густім які близько рову, що ділить гущавник від поляни, колись засівної площі монахів.

Мій приказ щодо тримання коней козаки по деякому часі призабули: деякі держать коней в руках, а більшість коней ходить самопас. О год. 16-ій раптом стріли вартових з напрямку Монастирка, потім ціла маса стрілів, крики „ура!", і ми бачимо

перед собою на поляні дві сотні червоних.

Зриваємось. Ми були, встидно признатися, заскочені, але чи то раз таке бувало? Стріляє по большевикам 2 мої легкі кулемети Люїса. 2 сотні червоних у віддалі 100 кроків, по кількох кружках набоїв, прорідилися наполовину. Забиті коні, ранені люди падають, а решта під цільним вогнем наших крісів і кулеметів іде врозтіч.

Наші коні від перших стрілів злякались та почали були втікати, а козаки їх ловили. Мого коня і свого зловив підхорунжий Харко та підвів мені, і я сідаю на нього. При мені ще з 5 козаків. Гонимо чвалом поляною, де бачимо своїх козаків: ледве зібралося душ 15 кінних. Оглядаюсь і бачу таку картину: двох большевиків гонить мого козака, що тягне свого коня в напрямку гушавника. Обернув я коня на місці і скачу проти цих большевиків. Козак зі Стасьового Майдану пустив коня й ледве скочив у корчі, а большевик нагнувся і ловить здобутого коня за повід. Я з малим крісом біля большевика. Він підвів голову, подивився на мене і каже: „Єдва, єдва не зарубіл," Це тому він мені звітує, що я мав на рукаві відзнаки розстріляного нами командира полку в Шпичницях, а на голові кубанську козацьку шапку з большевицькою зіркою. Після його слів я спрямовую в його груди кріс, але він затявся. Большевик пускає повід здобутого коня й обертається за той час, як я викинув невипал з крісу і дослав другий набій. Стріляю йому в спину: падає раптом кінь большевика; той злазить з сідла, пускає з рук шаблю, береться обома руками за груди і реве з болю. Моя куля прострілила наскрізь большевика і попала в голову між вуха коня: їздець смертельно ранений, а кінь забитий намісці. Це перший випадок у моїй бойовій практиці. Наїжджаю на большевика і бю його сильно по голові крісом. Від удару червоний замовк навіки. Його товариш, що їхав разом, ріентувався в пору і втік. Все це не тривало довше мінути.

Біля мене є підполк. Коноплянко, пор. Кохай і найбільше 16 козаків на конях. Бачу знову хмару червоних, яка суне на поляну кінно й пішо. Вскакуємо в корчі та стріляємо з ручних кулеметів, а червоні йдуть… І ліворуч, з гущавника чую рясну стрілянину; то певно козаки бються, бо й на них, певно, наступають червоні, переважно піші. Нас обходять масами з боків, бо чую голоси, командування. Сідаємо на коней і їдемо з револьверами в руках через гущавник. Не бачимо, але чуємо, що нас обходять піші большевики. Стаємо. Злізаємо з коней і ручними гранатами бємо в чоту червоних, які розлітаються. За гущавником поруби, через які проїздить група червоних. Голосно питаю їх:, „Какая часть?" „Второй ескадрон Брацлавского полка". „Ето наші" — кажу та

моргаю на своїх, що зараз будемо атакувати. Ідемо скісно. Є ми в 50 кроках. Кидаємось на них — їх багато але не витримують заскочення, втікають. Багато з них зіскакує з коней, і втікають пішки. Я з них зарубав кількох. Козаки ловлять декілька коней і привязують у корчах, бо я заборонив їм їх тепер забирати.

Чую стрілянину в різних місцях. Деякі з моїх козаків поза колом, яким нас оточено, та стрілами і атаками тривожать червоних. Пізніше виявилось, що то був сот. Погиба з 30-ма козаками. Він зорієнтувався, що з нами може бути погано, тому сміло наїздив на червоних зі заду, шарпав їх, як міг, використовуючи добрий підхід лісом. Погиба зі своїми козаками опинився за вогнем бою навколо мене. Червоні вспіли нас обійти зі всіх боків, і тепер намагаються знищити. Червоних повно, вони поміщалися не тільки в рямках своїх сотень, але і в рямках чужих полків і бригад Це нам облегшує самооборону.

Хоча нас мало, боронимось відважно, а маючи на собі совітські уніформи, навіть нежданно нападаємо. Знову милимо їх і зблизька стріляємо до червоноармійців та кладемо їх цільними стрілами. Ще два рази атакуємо необережні групи червоних, що їздять по лісі: червоні думають, що то непорозуміння та кричать, що вони „свої!"

Проти сили нічого не вдієш! Червоноармійці таки натискають, і їх багато. Мені не подобається, що вони мають спішені сотні. Зустріч наша з ними, коли ми на конях, не дуже то приємна. Вже таких кілька піших груп ми зустріли. Підкравшись пішим шиком, розігнали Гранатами. Врешті вони витискають уже нас із лісу на величезні поруби в напрямі Дяковців. Тут був колись старий ліс, але підчас революції селяни його вирізали. Тому, що матеріял не був купований, то при різанню навіть нікому не хотілось згинати з пилкою. Не забирали й гілляк. Тому то на зрубі сторчали стовбурі пнів у ріст чоловіка та цілі купи повідрізуваних та порозкиданих гілляк.

Перед нами останній малий лісок. Це вже мабуть приватна власність якогось селянина, бо грабник окопаний ровом. За тим лісом починається чисте поле. Коли червові на тім полі нас побачать, рушать у погоню. Тому хочу за всяку ціну боронити цей лісок, тим більше, що зближається вечір.

Спішуємось, ставимо два люїси на рівець, де залягають всі козаки, бо коні їх поприв'язувані. Раптом з корчів вискакує кільканадцять кінних з Ковбасюком. За ними пре аж кілька сотень большевицької кінноти. Кличу, щоб їхали скоріше, бо їх доганяють червоні. Ковбасюк і Онисько Грабарчук вїздять у лісок. Проти нас виїхало також яких 200 шабель червоних та посуваються звільна порубами. Але нас тепер уже більше на 30

козаків і 3 ручні кулемети. З такою силою, коли добре і сміло вдарити в одне місце, то можна пробитись назад у ліс.

Та мені раптом приходить у голову: боронитись у ліску ризиковано, бо большевики сміло атакують, переб'ють багато коней і винищать нас. Краще підпустити їх ближче, розбити на дві частини, а потім цими „воротами" вскочити назад у ліс. Вже й так западає ніч…

Стріляємо до червоних, які зі шаблями в руках поволі підсуваються ближче. Падають забиті їздці та коні. Большевики дійсно починають розступатися — пробують обїхати лісок із двох боків.

Є вони від нас може на кроків 250. Бачу, що напроти, на крик червоних: „Резерв вперьод!" — підсувається в колоні ще одна їх сотня. Сіємо по них кілька кулеметних серій, здержуємо їх, а тоді я гукаю на своїх: „На коней!" Кажу козакам, що нам також єдиний вихід: вдарити на резерву і пробитися з поворотом у ліс. „За мною!" — кричу і зі шаблею в одній та револьвером у другій руці пускаюся вперед.

Час дорогий. Оглядаюсь, а мої козаки виїхали з ліска і… нерішучі, в 50 кроках позаду за мною. Ще раз кричу — „вперед". Вже бачу обличчя широкоплечих татарів. Вимахую в повітрі шаблею і гукаю: „Я вам покажу, як рубать!" Думаю я тоді, що згину, і йшов на певну смерть. 1 ось диво: передні татарчуки, чи башкірці дивились довший час, як заворожені, а потім з шаблями в руках повернули коней. Налітаю на першого й рубаю. Бачать це мої козаки і починають стріляти з коней в утікаючу купу червоних. Їхній командир, а був то „комбриг", у сивій шапці на голові, в гарній сукняній бекеші на карому коні, добув нагана і стріляє до мене взад, утікаючи. Чую голос Коноплянка: „Вперед, бо в отамана стріляють!" Я не можу комбрига дігнати, бо він має доброго коня. Беру парабелюм, прицілююсь у спину комбрига, але револьвер не випалив. Хапаю другий — бровнінґ і шістьма кулями збиваю з коня большевицького командира.

Пізніше винницька большевицька газета писала, що комбриг цей сам застрілився, а червоноармійці принесли його нагана в подарунок „комкорові" Примакову. Той подякував за нього, похвалив „героїчну сміерть" свого бойового товариша та обіцяв червоноармійцям, що коли він знайдеться в безвихідній ситуації, то з того нагана пустить собі кулю в лоб. „Комкор" Примаков не знав, що тов. Сталін у Москві відлиє іншу кулю пізніше для нього і накаже його розстріляти з іншого револьвера, разом зі своїм маршалом Тугачевським.

Рубаю далі большевиків, що одинцем позлізали, чи попадали з коней; мої козаки докінчують за мною. Врешті нагналися

червоні на якісь засіки, якими було обгороджене жито в лісі. Я піднявся в стременах, схопив ручну ґраінату та жбурнув нею в їх купу. Вибух розігнав большевицькі коні. Тоді вже решта козаків з шаблями доганяла червоних і рубала їх куди попало. Я оглянувся назад. За нами ті червоні, що були по боках у лісочку — не їхали. Тоді мене огорнула в той день якась дивна втома і реакція. Знаю, що в той день я порубав багато большевиків, і почув, що болить права рука. Говорити не можу, бо з крику охрип. Вже темніє. Стріли і крики затихли. Кажу козакам їхати обережно, бо може бути засідка в лісі.

Їдемо на берег лісу під Літинецький майданок. Сотник Ковбасюк оповідає, що бачив, як застрілився козак з Літинки — Навалюк, коли його оточили в корчах спішені большевики. Грабарчук додав, що козак з Гути Літинської, Ліпецький, який недавно прибув до нас і не мав охоронного одягу, забитий. Він мав на собі льяну куртку, що послужила червоним за добру ціль. А де сотник Погиба і решта козаків? Хто з них загинув? Мені здавалос, що вони мусіли вийти живі, коли ми з такого положення вийшли ціло. Треба їх шукати. Сот. Погиба знав, де мали зустрітися зі мною мої відпусковці. Шкода, що їх не було. Взагалі шкода, що нас всіх не було разом в бою. Та червоним ми таки наклали. Ще не знаємо скільки, але хутко дізнаємось.

Посилаю кількох козаків у Літинецький Майдан. Коли вони виїхали з лісу і стали наближатися до села, то посипалися крісові і кулеметні стріли. Кулі летіли навіть до нас, а рекошети від дерев не свистали, а дивно фуркали. Ми хутко виїхали з-під обстрілу. Значить червоні в селі. Потім я довідався, що там був штаб 2-ої червоної дивізії та санітарна поміч. Командант дивізії Дубовой в селі Сахнах хвалився, що,„а пол. часа банди нє станєт", такий був впевнений перемоги. Звичайно дивізія виїхала „на війну" з нами без ліків і лікарського приладдя. Ранених було багато. Тому селянки з Майдану реквізували все льняне полотно для перевязування ранених. Було того дня ранених до 100 душ червоних, а вбитих 120. Бій тривав від години 16-ої до 21-ої. Такі великі втрати мали червоні завдяки нашим ручним кулеметам і близькій віддалі ручного бою, до якого ми добре приготовані, а большевики, хоча в силі 6-ох полків, але лізли купою. І сотник Погиба мав 3 ручні кулемети, з якими підкрадався близько до інатовпу червоної кінноти. Завдасть червоним часу, сідає на коней і в другому місці робить те саме. Два осередки бою цілком здезорієнтували червоних, і вони під кінець зробилися мляві й апатичні. Треба сказати, що то був один з найтяжчих і найдовших боїв, які мала Подільська Повстанча Група. В регулярній війні є це неможливе, щоби з такою малою силою, як 60 з чимось шабель

боронитися перед кількоми тисячами воорга З цього висновок, що, коли команда й козаки морально не заломляться та будуть рішучо битися, то з кожного положення можна вийти, навіть з оточення. Правда треба брати під увагу й те, що нам багато помогла большевицька уніформа, що при неочікуваних зустрічах милила червоних.

Вечором я знайшов всіх своїх козаків на хуторах біля „Млинка" під Буцнами. Всі були живі і здорові, значить ми втратили двох козаків і декілька коней.

В часі постою на хуторах, і розмові зі селянами, я довідався, що в цих днях прибув з-за Збруча отаман Хмара. Родом він був з летичівського повіту — б. учитель, жінку мав селянку. Називався Семен Харченко, а прибрав собі псевдонім „Хмара". Освіту мав середню, але й мав сприт українського селянина. Багато помогла його інтелектуальному розвиткові служба в російській армії, де Хмара дослужився до старшого „унтера". Хмара був мрійник, закоханий в традиції минулої козаччини, мав тенденції зарозумілости. Був трохи хвалько, любив і добре випити, та був він патріот, готовий на смерть, відважний, а при тому товариський. Дивно, що він жив більше почуваннями, ніж розсудливістю; орієнтаційний змисл був у нього слабо розвинутий. Хто йому імпонував, до того він був карний, здисциплінований. але кого Хмара не любив то заховувався визиваючо і ображаючо, хоча б це був і його зверхник. В 1922 році Хмара мав років 32, росту був середнього, з українськими довгими вусами, ходив цілий час в баранковій сивій шапці, а на одній щоці мав велику „бурульку" та, на загал, виглядав на того козака з картини Ріпина: „Як війна, то війна…"

Отже отаман Хмара мав вторік невеликий відділ і разом зі своїм помічником, поручником Антоньчиком, приєднався до полк. Палія. Видно Палій післав Хмару звязковим до ген. Тютюнника, у якого він залишився комендантом кінноти з 50 шабель. Ген. Тютюнник затвердив за отаманом Хмарою рангу сотника української армії, і оце знову сотник Хмара прибув в Україну.

Один зі селян оповідав мені, що отаман Хмара був у нього і говорив про свої пляни: має він бути,„агальним отаманом", а тим всім, як Орел, Шепель і т. Ін., то Хмара дасть райони, бо так „казав" йому Гол, От. Петлюра й ген. Тютюнник. Від того селянина я довідався, де Хмару шукати.

На другий вечір ми були в 10 км. від „Млинка" в лісі на захід. Звідсіль я післав козаків під проводом підхорунжого Харка, щоб знайшли мені Хмару й показали йому дорогу до мене. Отаман Хмара був без коня, тому я дав козакам запасового коня зі сідлом. По кількох годинах Харко-Сензюк повернувся з 10 козаками, з

ним приїхав і отаман Хмара. Харко розказував, що Хмара при зустрічі думав, що це червоні, і почав ховатися; аж господар, який знав Харка, впевнив його, щоб не боявся, тоді козаки з отаманом зустрілися.

Входить отаман до хати, де ми були. Очі всіх моїх старшин з зацікавленням звернені в його бік. Хмара не знає, хто є серед них комендантом, а старшини на його запит, показали на мене. Він підходить, вітаємось, знайомлю Хмару зі старшинами. Всі сідаємо. Я перший говорю:

— Ви, пане сотнику, (вже два тижні в нашім районі і не бажали нас бачити. Чи можна знати причину?

— Я, пане отамане, по-перше боявся, щоби мене не взяли за большевицького агента, а по-друге — бачите, як виглядаю: обдертий, босий. Думав одягнутись, підібрати кілька козаків і тоді з вами балакати.

— Чи ваша балачка зі мною мала виглядати так, як ви балакали з бабами на Млинку? Виразніше: ви говорили там селянам, що стаєте начальником всіх повстанців, а мені і іншим дасьте відповідні райони. Згоджують, лише давайте наказ від Головного Отамана, бо коли наказу не маєте, то мусите мати на увазі, що я є офіційно вибраний і затверджений 1. 5. б. р. зїздом повстанцях оргазацій Поділля. А від того часу маю такий звичай, що місцевим отаманам і прибуваючим з-за кордону я прнділюю відповідні райони для повстанчої діяльности. Для координації боротьби з червовими всі повстанчі ватажки отримують від диспозиції мене. Ніхто з отаманів не діє на свою руку, а всі разом, пляново ми боремось з червоними. Отже, пане сотнику, чи згоджуєтесь співпрацювати з нами, чи підете своєю дорогою?

— Згоджуюся працювати з вами, пане отамане.

— Щиро вам дякую. Моє рішення таке; ви побудете два тижні з нами для обзнайомлення з методами боротьби. Ми вас причепуримо, озброїмо, а по двох тижнях дам вам кількох старшин і з пів сотні козаків. Від 7–8 червня ви будете самостійним комендантом кінної повстаячої бригади ч. 1.

Офіційна розмова скінчилася. Отаман Хмара почав інформувати нас, що в Польщі чувати. Говорив, що українці в таборах вже отримали зброю, що десь біля 15, 8. будуть над Україною літати літаки, робити мертві петлі, а це означуватиме початок загального повстання в Україні. Ще багато говорив сот. Хмара про розмову з Головним Отаманом на Алеї Руж у Варшаві, та ген. Тютюнником у Львові.

Інформації отамана Хмари були пропагандового характеру й ніяк не надавались для нашого сприймання, як старшин. Тому я запитав Хмару, чи він вірить в те, що говорить. Хмара відповів, що

він хоче підтримати нашого духа. Кажу сотникові, що ми не потребуємо штучних застриків. Не підтримував нашого духа ніхто вже два роки, то й тепер підбрехеньок не потребуємо. Хочемо лише голу правду, яка нас не злякає—навіть найгірша — але чиста.

Після вечері я послав одного старшину з 15 козаками до села Ревухи. Довідався, що з Харкова приїхав комісар Ревуцький на відпустку. Того визначного комуніста козаки арештували, а його брат утік. Мій старшина дістав повновласть розстріляти Ревуцького., що він і зробив. Пізніше виявилося, що власне втік комуніст із Харкова, а розстріляно його брата, члена летичівського Ревкому.

Допит цього Ревуцького дав деякий матеріял з життя комуністів у Летичеві. Їх діяльність, особливо жидків-комуністів, мене денервувала. В повітовій вязниці було багато арештованих за так зв. „бандитизм". Рішив знайти отамана Байду-Голюка і спільно з ним заатакувати Летичів, тим більше, що війська багато там не було. Місто Летичів я здобував вже декілька разів: перший раз у грудні 1918 року, коли там вибухнуло большевицьке повстання, а другий раз перед приходом української влади в літі 1919 р.

Чути поодинокі вистріли з крісів, револьверів; інколи коротку серію кулемета. Козаки господарюють хутко. Вже заладовано декілька підвод з мануфактурою та різними виробами з воєнної кооперативи. Політичиних вязнів в числі 17 випущено: десять із них проситься, щоб прийняти їх до себе. Приймаю їх, а сім звільнених наганяю домів. Криміналісти залишились у вязниці під ключем.

ГПУ оточене 6-метровим колючим дротом і бережене окремою охороною, пробувало боронитись. Кілька ручних гранат і серій з люїсів позбавили відваги „героїчних" жидків. Моя козачня впала до будинку, ломом і стрілами повідчиняля двері. Варта обеззброєна, на місці забита. 8-ох чекістів ми схопили, бо колючий дріт не дав їм змоги втікти. На питання, де арештовані, відповіли, що на долі, в льоху. Козаки й там виломали двері. В одній кімнаті була „мордовня". На цементовій долівці крови, як у різні: стік крови провадить рівчаком у кут — на стінах плями крови, присохлого мозку. Всюди валяються шматки волосся зі шкірою, шкіри з вирваним мясом, зуби, сухі очі, видовбані загостранеми чайними ложочками, повиривані нігті, повиломлювані пальці, обрізані вуха, носи. Є тут кілька крісел і таборетів, стоїть один столик у куті, а більший під стіною. На стінах знаки від револьверових куль. Два віконця запхані войлоком і виходять на подвіря — вони добре закратовані.

З огидою виходимо з цієї різні людей. Ламають козаки другі штаби і двері. Та двері не піддаються, бо міцно оковані. Знаходяться ключі. Відчиняємо двері напроти мордовні чрезвичайки. Тут сиділо душ 10 людських істот, різного віку — чоловіки і жінки. Одна була з малою дитиною. Нічого не питаємо, хто вони, звідки, за що сидять. Хутчій кажемо їм іти на волю. Даю наказ випровадити до „бойні" 8 чекісток і чекістів та негайно розстріляти: їх кров змішалася в ринштоку з кровю їхніх жертв.

Була година 2-га, коли три наші відділи, в коротких відступах до 100 кроків, виїхали з Летичева. Напрямок був поданий на Літин, а в 3-ох км. ми звернули праворуч у ліси, якими повз Буцни увійшли в район Вовковинецьких хуторів, попереділюваних зрідка лісами. В однім такім ліску стояли цілий день. Козаки весело балакали про свої вчинки та епізоди бою в Летичеві. Здобуті речі я наказав поділити між козаків, для яких найважніттим був перкаль на сорочки.

Вночі, на запросини отамана Байди-Голюка, ми вирушили в його район. Він запізнав мене з одним дуже інтелігентним хлопцем, Яковиною, ще при першій нашій зустрічі. Тепер я хотів бачити Яковину, щоб доручити йому пропаґандовий матеріял, писаний переважно мною, на пеньках. Мав я передати Яковині чимало різного паперу, здобутого в Летичеві. Ми захопили й одну машину до писання. Ту машину я також мав залишити Яковині. Очікуваний був у цих днях зі Львова хорунжий Богданенко, якому я доручив, крім набоїв, купити шапірограф із різними додатками до нього. На тім шапірографі мала друкуватися наша пролаґандова література.

Вечором другого дня все це забрав Яковина від мене. Обговорив я з ним зміст і форму карикатур на совітських достойників, особливо Лейби Бронштайна-Троцького. Були видані різні накази, відозви в мовах українській і російській. Працюючи ночами ще з двома молодими хлопцями, Яковина мав за днів 10 —все те видрукувати.

Після виходу Яковнни прийняв я хорунжого Богданенка, який прибув з Польщі вже три дні тому. Загальна ситуація без змін. Богданенко переходив кордон з відома поляків, яким приніс цікаві вістки з України та кілька документів. За них поляки Богданенкові солідно заплатили, а він ужив ті гроші на кутаю револьверових набоїв та шапірографа. Бачився Богданенко з ген. Тютюнником, який цікавився моєю особою та сказав, що коли отаман Орел матиме одну до пів тисячі шабель, то тоді він щераз прибуде в Україну до мене.

До Варшави Богданенко не мав можливосги доїхати, щоб побачити Головного Отамана, але мій рапорт залишив ген.

Тютюнникові, який мав передати до рук Гол. От. Петлюри. Я був лихий з цього приводу, бо мав вістки з Києва і Харкова що Тютюнник обставлений агентами ҐПУ від двох років. В готелі, в якому він перебуває у Львові кельнери й кельнерки були на службі ҐПУ, а деякі до того служили і в політичній польській поліції Безумовно, що мій звіт стане відомий агентам ҐПУ. І самого Богданенка я остеріг, щоб найменше говорив своїому б. комендантові Київської Дивізії, бо він оточеіний ҐПУ, і може навіть цього не знати. Щодо звязків з поляками то також не варто міцно звязуватись. Вони використають, а потім викинуть на смітник. Крім того всякі переводи кордону тільки до часу, бо хто лазив часто через кордон, закінчив смертю, або його зловили. За чий інтерес? Коли нам треба буде когось післати, то він, по переході кордону, сяде собі з польськими грішми й поїде куди захоче.

Тоді хор. Богданенко сказав мені, що він більше не піде до Львова, хіба з мого наказу, як курієр до Головного Отамана, а при кінці просить у мене приділу до якогось відділу. Охоче взяв би я хор. Богданенка до Штабу, але отаман Байда хотів його в себе мати, тому приділив хорунжого до відділу Байди-Голнжа.

На інспекцію до отамана Лісового вислав я з конвоєм сот. Погибу, даючи йому 20 козаків. Без великих пригод сот. Погиба повернувся з Могилівщини по 4-ох днях. Я був зі штабом на контролі праці отамана Лиховського. Він мав вже 35 козаків, але всі піші. На коней не сідав, хоч мав 11 коней, бо не вмів кінно провадити боротьби. Тоді вечором я забрав у Лиховського коні і посадив на них тих з летичівської вязниці 10 душ, які мали по кількох днях іти до отамана Хмари. Взагалі я тепер при Штабі збирав певних козаків і побільшував штабовий відділ з цією думкою, що буду виділяти більше загонів.

Щодо Лісового сот. Погиба здав звіт, що Лісовому щось не йшло діло якслід. Він був більше організатор, як вояк. Кілька разів уже червоні його гонили, розбивши. Потім відділ знову збирався. Лісовий мало побільшив свій загін. Має тепер 55 шабель, Погиба наказав йому, щоб зібрав до 100 шабель, бо в противному разі відділ буде розформований. З інспекції від Лиховського прибув я під Комарівці у ліс, а вечором приїхав під село, де ми перший раз зустрілися з Голюком. Ще на кілька кілометрів почули ми бій: стріли з важких кулеметів і і крісів, хоча вже вечір. Приспіттаємо ходи, а вперед рушило 2 стежі. Хто може битись? Або червоні з червоними, або Байда з ними. Ця думка правдивіша. Стежі стверджують приявність большевиків у самому селі. Стаємо за садками, спішуємось і негайно йдемо в село. Попадаємо на червоних і вбиваємо кого вдасться. Не

питаємо, скільки їх. На другій вулиці робить те саме друга моя сотня. Маємо з 15 полонених і ловимо з 20 коней. Хутко село було нами очищене. Тепер шукаємо отамана Байду, щоб дати знати, що то приятелі прийшли. Знаходять козаків Голюка з другого боку села, в лісі. Знову зєднуємось і по вечері у перестрашених селян пускаємо рано коні цілого відділу в колхозький овес. Коні хапливо пасуться.

Вже світає. Я наказую козакам тримати коней в руках, виставляю варту й сам лягаю на горбочку в вівсі подрімати.

Ще добре не заснув, коли в пів дрімоті бачу виразно трьох большевиків, з кілометер від нас. Вони їдуть на конях вперед, а за кими з 300–400 метрів решта большевицької кінноти, не менше полку. Бачу, як іде пил з-під копит. Щоб побачити, чи козаки держать коні в руках, я схоплююсь. Дивлюсь: дійсно, багато коней ходить самопас. Буде таке, як біля Монастирка. А тут уже біжить вартовий із горбка. Питаю, що там. Каже — їде багато кінноти, і показує рукою. Диблюсь у льорнету й бачу, здивований, цю саму картину, яку бачив у пів сні: Цих трьох большевиків попереду, ця сама довга колона кінноти, від якої несеться курява. Збігаємо з горбка, я кажу будити козаків і старшин та ловимо коней. Отаман Байда сідає на коня. Кажу йому, щоб зі своїми він ослонював наш відхід через яр в напрямку великого зіньківського лісу.

Відїздимо з розлогої долини, а Байда поїхав на зустріч большевикам. Завязується бій о годині 5-ій рано.

Ми від'їхали з 1–1 % км., а за нами 1 км. „грається" з большевиками отаман Голюк та відходить перед перевагою червоних, яких є дуже багато — не менше бриґади. В той час перший раз появилася 1-ша, Дивізія Черв. Козацтва та почала з нами змагатись.

5 км. простору до лісу ми проїхали хутко. Тут в глибині лісу я зорганізував засідку зі своїх козаків, а коней ми заховали за нами в ярі, щоб їх не ранили кулі. Підїздить до лісу отаман Байда. Кажу йому про свій плян і даю завдання втягувати червоних у засідку, а потім з правого крила вдарити на них.

Під лісом стали червоні обережніші, але Голюк їх дрочив, втікав, то знову висувався вперед, і втікав. Така поведінка додала сміливості ворогам, які поступово вїхали кількома рядами до рідкого дубового лісу. За ними вїхало пізніше ще кілька сотень. Ми вже обсервуємо з гущавини рухи кінноти, бо Байда-Голюк проїхав через нас і зосередився на нашім лівім крилі, а не на правім, тому, що краще було звідтам атакувати червоних. Щоб помогти Голюкові в кінній атаці, то по кількох сальвах я наказав підпровадити блище до нас коней, щоб скорше сісти на них.

Все є згідно з моїм планом. Козаки не стріляють, поки

большевики не піддуть більшою силою на 50–60 кроків. Врешті стрілив сотник Ковбасюк, а за ним — відозвався клекіт цілої лінії крісів і 8-ох люїсів. Червоних немов викинула вбік якась надлюдська сила. Сідаємо на коней, бо Голюк вже атакує з лівого боку. Я проваджу хутчій своїх козаків праворуч від місця засідки і — впадаємо на червоних, які вже втікали від 60 козаків Голюка. Коли ми цілою силою коней вискочили в поле — ціла бриґада з 2-ох полків втікла нам з очей в ярі. Лише на полі впало кілька підстрілених в лісі коней і большевиків. Мої козаки їх не залишили: позбирали сідла, половили здорових большевиків, які попадали з коней. В лісі на місці засідки вбито й ранено до 30 большевиків.

З району м. Зінькова і лісу переїхали ми в район села Пашківці, де колись, за часів української влади, матроси організували свою пашківську „республіку". Отаман Голюк в той час, напевно, був в околиці Камянця Подільського. В Пашківцях я наказав арештувати кількох злодіїв та б. членів цього „республіканського уряду". Вісім осіб матросів та злодіїв, за напади на частини української армії і транспорти в 1919 році, я наказав розстріляти над ставом. Село Пашківці напевно не перейшло б до історії українського визвольного руху, коли б сильна карна експедиція була приїхала на терен „республіки" та що десятого бунтівника розстріляла. Пашківці та довколичні села були би зрівнані з землею, а на місці їх на пожарищі поставлено б величезні хрести з написом: „Село Пашківці за бунт проти рідної влади зметене з лиця землі, і назва його зникає раз назавсіди".

З села Пашковець ми виїхали в район Межибожа і русанівської волости, бо я довідався, що після розбиття бриґади кінноти 1. Червонокозачої Дивізії є лісі під Зіньковом, вся 1. кінна дивізія, якої игга. б стояв в Проскурові, заалярмована. Кінні полки з Антоніна під Староконстянтиновом, Проскуровом і Чорним Островом направлялись в район Богданівна — Дераження. Полки 2-ої кінної дивізії з району Хмельника йшли в напрямі Літин— Комарівці — Вовковиці. Такі „клітці" видумав для мене штаб 1-го кінного корпусу Прімакова. 24 кінний полк з Межибожа виїхав до міста Летичева. Цей полк був приналежний до 24-ої Самарської Пішої Дивізії зі штабом у Жмеринці. Наш наскок на Летичів так заметушив червону кінноту. Мені випадало відійти в бік, на північ від району концентрації червоної кінної маси. Меці одна дорога, а їм, щоби мене знайти, безліч шляхів: хай шукають вітру в полі!

Під Межибожом здибаємо бричку, на якій їде кількох червоних. Затримуємо їх і звертаємо зі шляху в одне село, що в лісі. Виявилося, що бричкою їхав новопризначений командир 1

кінного полку до Староконстянтинова. Кохан перевірив багаж і документи „комполку". Знайдено великий зшиток, в якому „комполк" цисав свої вірші та різні спостереження. Вірші були в російській мові і дуже патріотичні. Автор плакав над долею матушки-Росії, натякав на злу відьму комуну і т. п. Говоримо з ним. Він є осаул Донського Козацтва. Вже другий рік, як його змобілізували, і отеє він має призначення на командира полку. Їде спокійно, бо мусить їхати. Має свого джуру, свою зброю та речі. Старшини виявляють осаулові, що він затриманий повстанцями. Це його трохи випроваджує з рівноваги, блідне. В хаті готується сніданок, старшини ставлять на стіл кілька пляшок спірту. До столу я прошу командира. Сідає, але схвильований, мало їсть і мало пє. По віршах того осаула я пізнав, що він не комуніст, навіть не большевик.

Підполк. Коноплянко, коли я вийшов з хати, не втерпів і запитав осаула, чи він чув про отамана Орла? Так, чув, це „удалой парень" — каже командир. Коли я ввійшов у хату, то осаул пильно мені придивився.

Після сніданку кажу осаулові, що ми його звільняємо, але це треба буде зробити в цей спосіб, немов він утік з-під розстрілу. Отже ми інсценізуємо розстріл: виводимо осаула, стріляємо, а він втікає. Дуже йому шкода було шаблі, але я обіцяв йому її переслати. Те саме робимо з його джурою, але його ранять легко в бік, і він також втікає. За свого погонича він не ручив, тому ми його направду розстріляли. — Характеристично, що осаул сподівався війни і говорив, що поставить свій полк у такі умовини, що він на фронті, або буде перебитий, або буде змушений піддатися. Я умовився з командиром полкку з 1. кінної дивізії „в чотири" очі про певну співпрацю зі мною. В той спосіб я мав і 1-у дивізію „в руках", як до цього часу мав 2-гу дивізію совітської кінноти…

Я наказав селянам, що пущу їхнє село з димом, коли вони донесуть до Межибожа про наш постій в селі, бо довідався, що в „лагернім полі" під самим містом стоїть ціла 24-а Самарська Дивізія. В тім районі, хоча були ліси, однак ріка Бог була від сходу, річка Вовк на південь, а багна допливу Богу з півночі, ну, а з Заходу повно кінноти 1-ої дивізії в районі Деражні та піхота під Межибогом. Літній день довгий, тому я передбачував, що мусить бути в тім районі до вечора бій в невигідному для нас місці. Тому я в день доїжджу до р. Бог і в селі, де був колись жіночий манастир (між Летичевом і Мажибожем), ми переправилися на лівий беріг Богу. Звідтам штаб подався на північ, в ліси русанівської волости. Совітської піхоти ми не боялися, бо вона не може дорівняти повстанчій кінноті в маневруванні.

До вечора ми не бачили червоних, а вечором ми вїхали в село Русанівці. В 1918 році це село було осередком большевизму. Тут мали свій осідок жидівські комуністи — Мушлін та Лайнер. Практичне перепровадження, „ідеальних ідей" большевизму зовсім протверезило голови селян цього села. Адже район Межибожа і Русанівець в грудні спалахнув комуністичним повстанням під проводом Лайнерів і Мушлінів. Я тоді з отаманом Волинцем криваво здушив цей рух проти Директорії, і дивно, що селяни пізнали мене, Дуже гостинно нас привітали та обдарували на дорогу.

З Русанівець ми цілу ніч їхали на південний схід — в напрямі Уладівки. Тут ми здобули вдосвіта цілу господарчу частину 2-ої дивізії, забрали ручні кулемети, зброю, військовий одяг. Бочки з нафтою і бензиною спалили. Ранком козаки і старшини постягали совітських „дам" в одну кімнату. Були тут жінки начальника господарчої частини, командира 11-го полку і ще з 10 інших жінок. Вони думали, що з ними буде якесь нещастя, знущання. Їх чоловіки виїхали на облаву а околиці Вовковинець — Дераження. Ми намагались бути для совітських жінок ввічливими: просили вибачити, що їх так рано побудили та зібрали в одній кімнаті, однак я хотів їм представити своїх старшин, щоб вони не думали, що ми якісь дикуни. До жінок ми відносились з пошаною, просимо їх впливати на своїх чоловіків, щоб військо не робило насильств над селянами та родинами повстанців. В противному разі ми будемо забирати жінок червоних командирів і перепустимо їх через руки всіх повстанців та селян, яким знасилувано дружини чи доньки. От і тепер ми могли б забрати 12 жінок зі собою у ліс, і звідтам рідко яка повернула б. На пращання повстанчий хор заспівав кілька пісень, та заграла наша оркестра. Вирази облич „совітських дам" злагідніли, деякі почали розмови зі старшинами і т. п. По кількох годинах відділ виїхав. У Забужі з охорони 50-ох червоноармійців мої козаки, при обеззброєні, вбили 14, а решта розбіглася. Потім ми виїхали в ліси Кипорового Яру.

На сніданок відділ заїхав у село Слобідку. Решта козаків в лісі сховала здобичу. Ще ми добре не розпростували ніг після цілонічної їзди та сутички в Уладівці на Забужжі, коли почулася стрілянина. Підїхав вузькоторовий панцирний потяг зі стадії Калинівки і Уладівки та почав бити з гармати по лісі. Транспортом з Бердичева і Калинівки підїхала совітська піхота і почала наближатися до лісу від сторони Уладівки. На Слобідці, з боку Хмельника, зявилось ранком біля 10-ої год. багато кінноти й піхоти на возах. Видко, моя варта їх прогавила, бо червоні підїхали близько, нас побачили і почали стріляти. Деякі мої

козаки відповідають. Бачу льорнеткою, що червоні стягають з возів важкі кулемети, уставляють на ровах і відкривають по нас вогонь. Ми вже вїхали з села в ліс, бо пощо я маю заводити з червоними бій там і тоді, коли вони захочуть.

Ідемо під кулями лісом. Раптом чую, як підполк. Коноплянко кричить, що ранений. Побачив на свому лівому чоботі повно крови. Нічого дивного, бо часто ранений почує біль, коли побачить кров. Заїжджаю з правого боку коня, на якому їхав Коноплянко, дивлюсь, а це ранена його кобила під передньою лопаткою лівої ноги.

Трудно, треба її дострілити. Кажу підполк. Коноплянкові злізти з коня. Підвели йому запасового верхівця. Козаки зняли з кобили сідло і осідлали ним цього запасового коня. Я підїхав до карої раненої кобили та стрілом у вухо з револьвера прикоротив її терпіння. Потім ми з задньою та бічними і передньою захоронами поїхали лісом аж під село Пеньківку Було вже біля 20-го червня. Надійшов час на виділення із штабу групи отамана Хмари, якого я предбачував виділити 7—8-ого червня. Щоб сотник Хмара мав роботу, то я поінформував його, які будуть у нього старшини та козаки, і нехай він ближче до них придивиться.

З району Пеньківки ідемо вночі через Дашківці і кермуемось праворуч від Гнівання під Ялтушків — Бар. В цій околиці я умовився на зустріч з отаманом Голюком та Лісовим. Зустріч дійсно відбулася в лісах біля Ялтушкова на другий день після нашого приїзду. Від отамана Голюка я довідуюсь, що в Барі ночуватиме бригада піхоти 24-ої Самарської Дивізії, яка з Межибожа машерує до Жмеринки, а друга бригада тоїж дивізії йде до Винниці і кватируватиме в 5 км. від Бару. Ці вістки принесли звідуни отамана Голюка від кватерунковнх ві дділів большевиків.

По докладних розмовах, справоздаинях з діяльности отамана Байди й Лісового, та після видання їм інструкцій на цілий місяць, я сказав, що відбудеться в при явності їх відділів сформування відділу отамана Хмари-Харченка. Вечором всі відділи уставились, викликаю отамана Хмару, сотника Карабчевського, хорунжого Бабієнка, хорунжого Митришнна. Ад'ютант Ковбасюк відчитує наказ про утворення штабу бриґади ч. 4.

Комендант повстанчої бригади — сотник Хмара, начальник штабу сотник Карабчсвський, комендант штабової сотні — хорунжий Бабієнко, старшина штабу бригади — хорунжий Димінський, другий хорунжий Митришин.

Після того викликав я своїх 45 кознків з 4-ма ручними кулеметами і приділив до отамана Хмари. Від отамана Голюка-Байди кількох козаків бажало перейти до Хмари, на що я

згодився, тим більше, що Голюк мав уже 70 шабель, Лісовий 60 шабель, Хмара 55, а при моїм штабі залишилося 75 козаків. Разом нас було на цій першій зустрічі 260 шабель. Серце раділо, не тільки нам, старшинам, але й кожний козак був певний, що ніякі більші відділи червоних нам не страшні.

Я вислав удень своїх звідунів до Бару. Отаманам ще нічого не кажу, поки ці звідуни не повернуться. Нарешті маю вичерпуючі відомості. Збираю комендантів окремих загонів і кажу, що сьогодні вночі всі відділи під моєю командою мають здобути Бар. На шкіцах були всі обєкти, які ми мали атакувати. По черзі отамани дістали завдання, сотенні також. На випадок невдачі було визначене місце збірки. Кінець акції мусів настати до години 2-ої, а потім відїзд у Вовковинецькі хутори.

Виїздимо всі на вихідні пункти. Є ми під Баром. Година 23-тя, тому три години мусить нам вистарчити. Повстанчі відділи розїхались навколо Бару і в визначених місцях спішились. Друга моя сотня з 35 козаків атакує пошту, а потім іуральню. Я 40-а козаками на конях їжджу групками, по 6 козаків, вулицями, де вже працює моя „піхота". Штаб бригада заатакований Голюком: там чути вже стріли і вибухи ручних гранат. Отаман Лісовий розганяє ҐПУ. Отаман Хмара здемолював місцевий „ревком" та міліцію, і помагає Голюкові-Байді гонити заспаних червоноармійців. Онисько Грабарчук тримає під вогнем люїсів алярмову площу напроти штабу бригади. Я з козаками починаю кінно їздити по Барі та шаблями полохаємо втікаючих большевиків. Потім я знову повернувся на північну частину міста, де була пошта. Підїжджаю з черкескою шаблею й рубаю телефонічні й телеграфічні дроти, щоби не хутко можна було їх направити. В середині вже давно повідрізувані „штепслі" біля централі.

Ґуральня здобута після короткого бою з охороною. Бачу відчинений магазин на долі: там повно бочок на рейках зі спіртом. Всі бочки металеві. Кажу козакам бути обережним з вогнем і тоді повідкручувати металеві заткала відповідним ключем. Одну велику бочку спірту козаки ладують на фабричний віз із кіньми. Майже всі бочки відкриті, і спірт ллється на цементову долівку. Біля нас крутиться якийсь панок в цивільнім одязі. Питаю, хто він? Відповідає, що службовець ґуральні. Кажу, що зараз запалюємо спірт, і цілий будинок буде в вогні. Цивільний благає мене, щоб цього не робити, бо на поверсі є помешкання службовців — 8 родин з жінками і дітьми. В останню хвилину зміняю наказ, і спірту не підпалюємо.

Висилаю по трьох козаків до повстанчих отаманів, що в них діється, і пригадую вдержувати зі мною ще тісніший звязок. Все в

порядку — всі пункти опору легко здобуті, і козаки їх викінчують. Загорівся якийсь будинок: це підпалили „ревком", щоб лишився слід по нас. Отаман Лісовий прибіг перший до мене, а потім Хмара й Байда. Ще немає 2-ої години. Повстанці команданти здають мені звіт. Кілька цивільних українців крутиться коло нас. Питаю, хто вони? — Відповідають, що свідомі українці і хотіли би вступити до повстанців. Кличу пор. Мотрука, бо він жив перед тим у Барі, то може знає цих людей. Пор. Мотрук придивився і каже, що майже всіх 15 знає. Приймаю їх, і вони сідають на здобуті коні, вже деякі виміняні козаками на „кращі". Та для нових повстанців і такі добрі. Цих свіжих охотників я приділив до другої сотні, з застереженням, що ще кожного з них перепитаю, побачу, як справуються в бою, і тоді вирішу, чи буде козаком, чи піде до дому сіяти гречку.

Ми виїхали, бо почало світати. На сніданок затрималися в селі, 10 км. від Бару. Зголосилася делегація, щоб дати козакам спірту. Я прикликав старшину свого, штабу й дав йому доручення видати всім козакам горілки. Та знайшлися спритярі, що брали на 2–5 своїх товаришів і для тих, що алькоголю не вживають. Мої отамани, особливо Хмара, також хотіли попробувати, чи добра горілка. Післав я, щоб і для нас вартовий старшина видав 1 літр. Хутко виявилося, що нам мало, і посланець пішов по другу. На 16–17 старшин це не було багато, та від безсонної ночі, слабого відживлювання горілка вдарила в голову старшинам і козакам.

Після короткого відпочинку ми виїхали зі села поза залізничний тор на північ і стали постоєм в малім ліску. Я не спав уже 3 доби, хіба що на коні, тому ліг заснути й казав підполк. Коноплянкові аж тоді мене збудити, коли б зближалися большевики. Коноплянко подумав, що то дві чарки спірту так мене нагнули до сну. Правда, кілька козаків таки було підпитих, і я біля воза зі спіртом наказав поставити варту.

На Вовковинецьких хуторах ми перебули до вечора спокійно. Підполк. Коноплянко мав якесь непорозуміння з отаманом Хмарою й скаржився на нього. Крім мене, у Хмари не було більше авторитету, але я його прикликав і без свідків звернув Хмарі увагу, щоб особисті антипатії заховав глибоко, але авторитет мого начальника штабу мусить бути шанований.

Вечором Коноплянко почав мені говорити, що „амнестувався" якийсь козак з села Вербки, який був всього один день у нас, коли ми билися під Монастирком. Тоді підполк. Коноплянко командував „піхотою" без коней. В числі тієї піхоти був козак з Вербки, чи Вербицького Майдану. Тепер він їздить з большевиками. В цих днях була чрезвичайка з Летичева в домі Коноплянка. Дружина і швагерка втекли, а за все відповів батько

Коноплянка, якого чекісти добре збили. Тепер дружина просить рятунку в мужа.

Те саме було з моєю дружиною: козак Шмалій з Літинки якимсь робом пронюхав, що Маруся на хуторі, і почав лякати господаря всіми муками пекла за переховання її. Чому Шмалій не приїхав арештувати Марусю, як агент ГПУ., а ніби попередив господаря застрашуванням — невідомо. Того вечора я вислав дві підводи з хуторів, щоб забрати наших жінок і родину Коноплянка, яка складалася з дружини Коноплянка і їх 3-літнього синка — Бориса, зі швагерки його — Полі, і старогонього 62-літнього батька Степана Коноплянка. Тетяна, дружина Коноплянка, тоді запізналася з моєю Марусею, і обидві були уміщені в домі емеритованого російського підполк. — українця Покерта на Возковинецьких хуторах. Родина емерита була дуже мила. Він має дві гарні доньки, старша з них з першого таки вечора закохалася в моїм ад'ютанті Ковбасюку, а молодша в сот. Погибі. В товаристві гостинної родини та старшин-повстанців ми всі пробули до півночі. Потім я наказав всім повстанцям отаманам прибрати псевдонім „Орла" на цілий місяць. Чергова зустріч мала відбутися 25-го липня в районі „Млинка" недалеко містечка Буцнів, і всі ми розїхались у свої райони. Отаман Хмара дістав проскурівський, літинсьюий і винницький повіти.

Я своїм отаманам не сказав, що тепер поїду в далекий рейд через Бердичівщину, Брацлавщину, Гайсинщину, Уманьщину, у балтський та ольгопільський повіти. Звідтам буду вертатися через ямпільський, могилівський, ушицький повіти і знову опинюся в летичівським повіті. Цей рейд мав я відбути впродовж цілого місяця.

Я зник з околиці, де червоні призвичаїлись бачити й чути „Орла-Гальчевського", але на моє місце зродилося аж 4-ох "отаманів-Орлів". Ті повстанці і їхні козаки вже мали великий досвід. Тому нехай в часі моєї неприявності вони приймають удари, призначені для правдивого отамані Орла, а тимчасом він буде далеко в цілях організаційно-інспекційних. Перед виїздом ми добре погодували коней, підкували їх, самі перебрались в чисте білля, підлатались, набрали на Кипоровім Ярі запасу набоїв по 500 штук на кожного і 1500 набоїв люїса. Кожний козак мав по 4 ручні гранати. Люїсів ми мали аж 10 штук, а „кругляки" до них возилось на 3-ох запасових конях. Ті коні я брав тепер завсіди на випадок, коли б якийсь кінь впав у бою, щоб не залишився козак на пішки.

Знаною вже добре мені дорогою через місто Янів ми переїхали за Бог. Далі їхали ночами, а днем скривалися в лісах. Лише звечора заїхали в село, повечеряли з трудом, коней попасли

на ланах „совхозів" та їхали визначеною трасою. Зачіпок зі совітами ми не шукали, навіть уникали їх. Чим далі на південь, тим трудніша була справа з харчами. Я не буду описувати свого походу з повстанчим відділом, бо навіть не було цікавих моментів. Хочу звернути увагу на страшне явище 1922 року — на голод у південній Україні.

Отож большевицька грабунікова господарка з „продналогами" викотила ввесь хліб з південного Поділля, Херсонщини, Катеринославщини й Таврії. В 1922 році був неурожай з приводу посухи. Ці села вимерли, і рятунку їм бандитський совітський уряд не дав, — мовляв:, Нехай вмирають хахли!" На нашім чорноземнім півдні і давніше бували вже неурожайні роки, але там не було хлібороба, який не мав би річного запасу збіжжя та паші для худоби. Крім того, прийде голодний рік, то кожне село мало ще громадський великий магазин збіжжя. Рік перебудеться, а другий дасть за два. Тепер інакше: всякі Алєксандрови, Лапови, лотиші все до зерна вивезли. Господарка жидів по совхозах і колхозах така, як і їх життя в містечковім Гетті перед революцією. Без приватної власности, ніхто не думає під жидівською командою на дармоїдів-комуністів працювати.

Великі обшари не засіяні, порослі травою, бо селянин сіяв лише „для себе". В колхозі та совхозі все робиться з примусу, не в пору і без найменшого зрозуміння господарсько-земельно-хліборобської справи. Тому там покоси мокнуть, тому буйний степовий вітрець витеребить достиглу пшеницю в землю. Коли дещо зберуть, вимолотять, звезуть на стації, — висиплять під голим небом, з браку вагонів та мішків, то тоді жито й пшениця поросте. Совітський уряд, через свій жидівський „Внешторг", більшу частину зібраного збіжжя, відібраного силою від українського селянина, вивозить за границю по найнижчих цінах, майже задармо, щоб в той спосіб здобути чужу вартісну валюту, при тому масовим ввозом хліба в певні краї викликати там господарську кризу в наслідок надпродукції збіжжя.

Вже в балтськім і ольгопільськім повітах бачили ми селян з Херсонщини з познаками голоду. Вони були худі, як тараня, з тонкнми шиями, запалими очима, що блищали гарячково. Носили в міньках упряж, полотно, одежу міняти на хліб, але в цій південній частині Поділля того хліба також не було. Ми для себе не могли дістати хліба: козаки живилися молоком без хліба, молодими картоплями, дозріваючим горохом з поля. Вже жито переквітло, і селяни теребили молоді зернята (з молочком) з колосків, сушили, а потім мололи на жорнах. Такий хліб був чорний, як вуголь, але треба було їсти. Старшини затримувалися по домах священиків та дяків. Духовні особи мали білі сухарі з

Великодня. Коли вони довідувались, що ми повстанці, то сухарів досить було ще на дорогу.

Москва, як виявили пізніші роки її тактику в Україні, впроваджувала зорганізовано голод на нашнх землях. Вічна боротьба з українським „бандитизмом", „петлюровщиною", „сепаратистичним ухилом", „націоналістичним ухилом" спонукувала московських окупантів до метод, ненотованих ніякими хроніками в історії людства: вони організували на приказ узурпатора, ката-Сталіна голод, щоби приборкати „проклятих хахлів". Що збереглося після чрезвичайок, ҐПУ, треба було виморити голодом на місцях. Частину населення вивезено на північ, на примусові роботи, де з голоду та фізичного вичерпання падали міліони.

І так комуністичні мордовні винищили за 20 років в Україні людей всіх шарів української национальности біля 8.000.000, з голоду в 1922 і 1923 роках вимерло понад 7.000.000, людей, вивезено з України на примусові роботи до 5.000.000, разом комуністичне пекло коштувало Україну за 20 років до 20 міліонів жертв. Тому навіть формальна совітська статистика за 20 років не могла вказати в Україні збільшення населення, а лише зменшення.

Після переїзду через південне Поділля, ми на собі відчули, що таке голод, тому скоріше звідтіля поїхали в район Тульчин — Ямпіль — Могилів і тут відчувався цей „переднівок". Ми бачили селян, які йшли в поле, та замість хліба, несли кислиці в торбі.

В часі цього рейду я довідався, що отамана Артема розстріляли большевики. Отамана Лиха застрілив амнестований козак з його відділу. Отаман Заболотний переживав із своїм відділом моральну депресію, і трудно було його навіть знайти. Одне добре, що я звязався зі своїм добрим знайомим в ольгопільськім повіті — поручником Марчуком, та отаманом Левченком у балтськім повіті. Ці два повстанці вже знали від делегатів нашого зїзду 1. травня, що я командую Подільською Повстанчою Групою і охоче мені підпорядкувалися. Отамани Марчук і Левченко мали мішані відділи з кінноти й піхоти. Я порадив їм мати виключно кінноту. В обидвох повстаючих відділах було по сотні повстанців. Тому, що Марчук і Левченко були на самім півдні Поділля, я наказав поширити їм свою акцію на терен, північної Херсонщини, але вже в часі жнив, чи по жнивах, коли дещо там голод зменшиться.

Після рейду по цілому Поділлі я знову прибув в кінці липня в район летичівського повіту. Від своїх звідунів знав я, що приявність відділів отамана Орла, одночасно в різних місцях Поділля, впровадила серед військових совітських командирів та

адміністративних чинників констернацію та здивування. Це мені дало підставу до думки, щоб улаштувати спільну акцію в будуччині в часі і в просторі.

Отаман Байда був дуже активний. Він мав протягом трьох тижнів аж кілька поважних боїв та нападів на червоних, які тепер були подразнені як оси — всюди нишпорили, їздили, шукали. Голюка я не шукав, бо він був у камянецькім повіті. Я знав, що він дасть собі раду. Мене цікавило, як іде організація в отамана Хмари. Невесело поводилось отаманові Лісовому, про якого я чув, його десь у Могилівицині заскочили большевики, кількох козаків убили і ледве не зловили хорунжого Надії.

Для свого постою я вибрав Зіньківські великі ліси, де стояв дві доби, щоби коні й люди відпочили після великого рейду. Вечорами я розсилав стежі, щоби довідатися про отамана Хмару. Мої стежі знайшли його в районі Деражні і сказали, де мене шукати. Хмара приїхав у ліс, що лежить 2 км. на схід від Зінькова І я туди переїхав на постій.

Отаман Хмара поінформував мене, що зробив за той час. Мав він два бої з червоною кіннотою, сам виконав два напади на червоних. Свій відділ стаман Хмара збільшив на 15 козаків. Має тепер 70 шабель. Потім я балакав зі своїм козаком-аґентом у відділі отамана Хмари. Загальна реляція випала середньо. Грабункових і насильних вчинків не було у відділі. Отаман мало обережний, і на постій вибирає невідповідні місця. В ночі Хмара дуже слабо орієнтується в незнанім собі терені й часто блудить. Це спостеріг сот. Карабчевський і завсіди з провідником сам веде відділ. До мене отаман Хмара відноситься з пошаною. Було кілька вечірок, коли отаман впився, тоді Карабчевський казав його садовити на коня, і виїздили з підпитим у безпечне місце. Між інш. сот. Карабчевський мав надзвичайну інтуїцію. Він напр. казав мені завсіди, коли буде бій, а коли пройде день спокійно. Сот. Карабчевський — це синок російського генерала родом з Києва. Учився він у кадетськім корпусі, а потім кінчив артилерійську військову школу. Вже як старшина ходив до консерваторії, яку скінчив з вирізненням. Сот. Карабчевський чув себе українцем, але говорити по українська лише тепер учився. Була це людина висококультурна — ідеаліст, надзвичайно чесний та відданий ідеї української самостійносте Його змобілізували большевики, в яких він командував батерією артилерії, деякий час Карабчевський був моїм інформатором, а потім утік від них до повстанців.

Інформації про внутрішню ситуацію у відділі Хмари послужили мені матеріалом для розмови з ним в чотирі очі. До речі, я мав своїх інформаторів у всіх відділах, які ділали виключно на підставі моїх вказівок. Не тому я це робив, що не

вірив повстанчим ватажкам, а з засади: знати все, щоб ніщо мене не могло заскочити. З другого боку досвід диктував мені нікому не вірити, бо не один повстанець згинув з причин надмірного довіря. Було, здається, 1. серпня. Мої переодягнуті звідуни доносять, що в селах навколо нас концентрується кіннота большевиків. Біля 10 години ранку почали стежі червоної кінноти підїздити до лісу й знову завертати. Ми поховали свої коні в ярі на випадок бою, бо з лісу не хотів я вдень виїздити. Крім того, нас є 150 шабель у двох відділах — сили нашої досить, щоб провчити червоних. Біля коней залишаю 10 козаків з двома кулеметами, а 140 повстанців розміщую в лісі над шляхом до Зінькова у двох групах. Правою групою комндує отаман Хмара при вїзді до лісу, а я розмістив своїх козаків душ 60 напроти лісничівки і поляни біля неї. 20 козаків залишаю в резерві.

Большевики все більше робляться сміливими — їх стежа їздить по дорозі. Нас не видно. Нарешті вїздить цілий дивізіон з правого боку й рівняється з засідкою отамана Хмари. Його козаки із засідки відкривають густий вогонь, люїсів.

З лівого боку доносять мені, що вїздить в ліс по обох боках дороги знову кілька сотень червоної кінноти. Кажу обсервувати рух цієї кінноти, чи не піде вона в обхід на нас. Ні, пхаються дорогою в напрямі стрілів відділу Хмари. Передніх ми пропускаємо, а в центральну купу валимо з крісів, ручних кулеметів і навіть ручних гранат. Деякі втікають узад, а багато женеться вперед і там попадають під обстріл Хмари, та знову завертають. По кількох хвилинах червоних у лісі немає — зникають, за вийнятком забитих і ранених людей га коней.

Вслід за ворогами вийшли в обидва кінці дороги, яким вїздили большевицькі дивізіони, мої стежі і стали на краю лісу. Тоді визначені козаки позабирали здобич: зброю, набої, сідла. Ранені коні були дострілені, а ранених большевиків залишили ми на місці, лише позабирали в них документи, на підставі яких ми довідалися, що це був 3-ій кінний полк 1-ої кінної дивізії. Пор. Кохан і пполк Коноплянко наказали припровадити 2-х ранених до себе на допит. Добре зробили: начальник штабу і начальник розвідки знають своє діло й напевно витиснуть цікаві інформації.

Я почувався змореним і пішов до коноводів біля криниці, де хутко заснув. Сотник Карабчевський прибув від Хмари до мене, напівсонного, і каже, що перед вечором ми ще будемо мати бій з червоними другий раз, але він передчуває, що ми большевикам дамо порядну „сипку". І дійсно, біля години 15-ої мої обсерватори зголошують наступ червоної кінноти на ліс, де ми перебували. Я сів на коня, щоб особисто побачити силу й захования червоних та напрямки їхнього удару. З півночі їде в розстрільній цілий полк

кінноти, за яким їдуть тачанки. З півдня бачу таксамо не менше полку. За полком з півночі посувався ще полк кінноти, від якої відділилася сотня і почали заїздити повз лісу зі заходу. Алярмую своїх козаків. Старшинам даю ясні й прості накази. Чсрвоних перед лісом не затримувати, а впустити в ліс, допустити на цільні стріли і тоді бити: цілять докладно і спокійно. З місць обстрілу не рухатись. Я з резерною буду кидатись у всі боки та на зади, щоби відбити загрозу.

Сміло й з галасом кидаються червоні сотні з півночі шляхом до лісничівки. Всі на конях. Кулемети отамана Хмари строчать по большевиках, які пробують втиснутися в ліс. Тоді підполк. Коноплянко, Ковбасюк, Погиба, Кохан почали раптом шалений вогонь до червоних з віддалі 50 кроків. Із-за дороги, з лісу, періщить по червоних підхорунжий Лихо з 10 козаками та з 1 люїсом, Полк кінноти з південного боку сміло влітає на шлях, видко, з наміром помогти своїм біля лісничівки Отаман Хмара косить цілу большевицьку колону з кулеметів та крісів. Ми з резервою займаємо становища і з боку бємо в купу червоних, які галасують, командують, кленуть і вертяться на місці. Підтягаю два свої люїси з резерви. Сам лягаю до одного люїса і пускаю кілька кружків. Цільний вогонь робить своє, і червоні з поворотом починають втікати туди, звідкіля приїхали. Ранені й забиті червоні ще густіше встелили шлях. Отаман Хмара переслідує червоних на коротку віддаль і обертається до бою з червоними біля лісничівки. Я раптом почув стріли в долині, біля криниці, де стояли наші коні. Затарахкотів наш кулемет. Кидаюся гущавником на стріли. Хутко я побачив спішених большевиків душ 50–60, які хотіли атакувати наші коні. Ми ручними гранатами розпорошуємо червоних. Вони втікають, сідають на коней, та кількох падає. Бачу цілу сотню червоних: вона спішилась з коней і була близько наших коноводів, а тепер втікає на північ навколо лісу.

Бій кипить далі. Мої козаки держаться міцно: ручними гранатами відбили два піші наступи, з великими втратами для атакуючих. Отаман Хмара корчами, зі своїми козаками, підсунувся до правого крила моїх козаків. Спішені червоні заатакували моє ліве крило обходом від лісничівки. Я в пору зявився на лівім крилі, бо побачив відбігаючих своїх козаків, які, перестрашені, загинали крило. Задержую їх і втягаю до своєї резерви. Тихенько, але хутко протискаємось корчами в загрожений бік. Я побачив червоних і крикнув: „гранати, сальва!". Після вибуху біжимо вперед і стріляємо большевикам, з крісів і револьверів, в спину з віддалі 2—3-х кроків. Гонимо большевиків на край лісу, де стоїть червоних добіса. Вмент залягаємо та з

люїсів сиплемо в компактну масу: то був резервовий полк.

Час летить хутко. Сонце вже показує надвечір. Нерви й воля червоних біля лісничівки не витримали, і вони почали відїздити до резервового полку. Отаман Хмара підняв своїх козаків і почав гнатися за большевиками. За його прикладом пішли інші мої старшини. При виході з лісу цілий мій відділ почав бити немилосердно в скупчений натовп червоної кінноти. Під вогнем 12 люїсів два полки не витримали і з втратами зникли за горбом.

На місці бою знову було чимало забитих коней. Ранених большевиків майже не було, бо їх виносили санітарі з місця бою. Із забитих коней були забрані сідла. Наказую козакам деякі свої гірші сідла виміняти на кращі совітські. Разом за ці два бої здобуто на забитих і ранених конях 62 сідел, біля забитих людей 32 кріси, 2 револьвери, 1 люїс. Середньо треба брати, що большевики тоді зі складу 1-ої кінної дивізії втратили за цілий день ранених 46, забитих 55. Наші втрати — 1 козак з відділу отамана Хмари легко ранений кулею в праве плече.

Було трохи дивно дивитися, що така сила кінських трупів валяється на шляху. Ми перемогли. Большевики були досить сміливі, дуже галасливі, кричали, щось командували, мало робили, тільки зі східним спокоєм зносили втрати. Ми знали одне: треба нищити ворога тихо і спокійно. Після 2-ої дивізії я починаю давати лекцію за лекцією 1-ій дивізії „козацтва".

Зїзд всіх відділів біля, „Млинка" не відбувся. Лісовому після поразки треба було набрати спокою. Байда знав від мого курієра, що зїзд повстанчих загонів не відбудеться. Хмару я маю перед очима. Лиховського на днях я бачитиму, а до Марчука й Левченка висилаю курієрів.

Виїздимо з місця бою: отаман Хмара через пашківську волость у район Староконстянтинова, я зі штабом Групи прямую в літинський повіт. Дня 2 серпня були ми зі штабом в густім лісі напроти села Літинецький Майдан, недалеко Монастирка. Так як 20 травня був несподіваний напад червоної дивізії, так і тепер: о год. 13-ій стріляють мої вартові в трьох місцях одночасно й біжать до нас. Бачу, що це не жарти — схоплююсь і кричу:,До зброї". А червоні кавалеристи 20 кроків від нас — над ровом, який ділить гущавину від рідкого лісу. Стріляємо, стоячи: 7 із них падає. Дві сотні кінноти ми пішо, стріляючи, проганяємо від себе.

Раптом чуємо крик: „Ура! ура!" — в густій грабині, де стоять наші козаки. Я кричу до своїх: „Вертайтесь! За гранати! Люїси на рів!" Поки червоні продерлись через гущавник, впало на них з 20 гранат, затарахкотіли люїси. Це їх заломило. Даю знак до атаки і першим вискакую на рів, а за мною кількох козаків. Раптом — з кущів вибігає світський старшина, а з ним 5–6 червоноармійців. Я

в кубанській шапці, червоних штанях. Совітський командир, з крісом, до штурму", підносить руку, немов би хотів сказати: „гальо!" Я палю до нього з віддалі 2-х кроків просто в лоб, аж кістка з черепа відлупилась. І мої козаки стріляють до червоноармійців, що тимчасом зникають у кущах. Я за ними вспів жбурнути ручною гранатою.

Атака большевиків заломилася, і вони почали втікати. Ми пустилися за ними в погоню. Пробігаємо біля наших коней, з яких більша, частина вже відв'язана. Значить, червоні зробили помилку: замість, щоби цілою силою вдарити на нас, стали відв'язувати наші коні. Їх командир узяв мене за большевика, що його і згубило. Потім ми перейшли до контратаки — червоні здеморалізувалися, погубились в густім лісі. Тепер втікають, а ми їх переслідуємо. „Викурюємо" на поляну за гущавником. Вони біжать до того ліску, звідки я тоді 20 травня кинувся був пробиватись через большевиків до 200–300 душ. Хутко кладемо люїси на рів — залягають добрі стрільці лягають добрі стрільці і переслідують большевиків ще кроків 300–400 вогнем. Під Дяківцями бачу льорнетою повно підвід. Кажу кулеметчикам і їх почастувати. Після кількох серій підводи пішли врозтіч.

По документах забитих стверджую, що перед кількома хвилинами ми бились з винницькою школою піхотних червоних командирів. Забиті кінні були також із Винниці — з відділу ҐПУ. Застрілений мною „красний командір" був у школі курсантів комендантом 1-ої роти (сотні).

Після цього другого випадку почав я підозрівати, що нас хтось спритно слідить, а потім так підведе червоних близько, що ледве за зброю вспіємо вхопити. І план червоних, що знали докладно наше місце, був сміливий, простий, але цілком можливий до зреалізування: рідким лісом атакує нас 2 сотні кінноти, як демонстранти, що абсорбують нашу увагу. В той час дві сотні вперед, 3-тя в резерві, підкрадаються гущавником іззаду і неочікувано нас заскакують. Сила 3-ох сотень курсантів в той спосіб могла нас накрити навіть напівсонних. Треба признатись, що з боку гушавника не було нашої стійки. Червоні курсанти без шороху підкралися на 50–70 кроків, лише густий ліс, наші коні й негайна наша реакція не дали можливості нас заскочити.

Пор. Кохан натискав свій цілий, механізм" і від 20 травня працював над тим, хто тоді підвів до нас так близько червону кінноту. Тепер він приходить до мене й каже, що вже догадується. Він бачив серед втікаючих курсантів цивільного типа, який білсю хусточкою закривав чорну бороду і біг підобравши не то, „халат" жидівський, не то рясу. Отже він підвів з цього боку большевнків, звідки саме вони ніяк не могли зявитись без помочі якогось

лісового чоловіка — агента. Вечором у селі Сахнах довідуємося, що аматорський гурток при лознянській цукроварні робить сьогодні вечором виставу. Початок вистави с години 9-ій вечором, є оркестра, добрий буфет, а після вистави будуть танці до ранку. Маю перед собою оголошення. З розвідів знаю, що там є охорона цукроварні біля 70 піших і командант цукроварні, присланий комуніст, але людяний.

Кажу до своїх старшин і козаків після вечері, що ми поїдемо на виставу в Лозни. Виїзд негайно, поки брами не замкнені і вартових не поставлено в цукроварні. Коли ми будемо на терені цукроварні, то негайно ставимо всюди свою варту на брамах, при управі, касарні. Пунктуально о 9-ій вечором, коли більшість большевиків буде в театрі, половина відділу ввійде на виставу під проводом О. Грабарчука й стане озброєна іззаду під стіною. Друга половина назовні. Я зі своїм цілим штабом та охоронниками піду на перші місця, сядемо і будемо дивитися на виставу, не звертаючи ніякої уваги ні на командanta, ні на його залогу.

Ми так і зробили. Тихо виповнили салю мої козаки зі зброєю готовою до стрілу. Цілий штаб, в довгих військових плащах, дзвонячи острогами, висунувся наперед. Мій ад'ютант підійшов до директора з проханням дати місце для нас всіх. Командант цукроварні, малий, рухливий чоловічок, встав і хотів щось питати сот. Ковбасюка, але ад'ютант спитав його: „Ви, таваріщ, будете комендант?" — „Так, я, а что?" — „Отаман Орел вєлєл мнє прєдупрєдіть вас, чтоби ви нє волновалісь і сідєлі спокойно до конца представления".

Комуніст сів, але одним оком дивився на сцену, а другим у наш бік.

Скінчилась вистава. Аматорки й аматори нам були знані. Вони й нас пізнали, але грали тремтячими голосами до кінця. В довгій салі був увесь час піднесений настрій і страх, щоб не наступила сутичка. Та після вистави, не сказавши нікому ні слова, ми вийшли, сіли на коней і зникли. Дорогу показали на Багринівці, а потім вїхали в ліс, обкали село Лозни зі заходу й повернули в бік буцнівського лісу. В ночі перебралися ми в село Гуту, де здобули трохи продуктів і стали на денний постій.

Вечором прийшов до мене один селянин і каже, що службовець летичівського повітового Ревкому хоче мене конечно бачити. Він українець, б. боротьбист, а тепер комуніст, однак людям кривди не робить. В Гуті живе зі своєю дружиною-українкою. Беру сильну охорону зі собою, кількох старшин, і заходимо до цього комуніста-українця. Вітаємось. Господар дому лежить у ліжку.

— Ви, товаришу, нас запрошували? — питаю.

— Так, але вибачте, недомагаю й лежу в ліжку.

— Хорим людям зайва гостина шкодить — кажу, — тому уважаю ваші запросини нетактовним посуненням.

— Ще раз вибачте мені, панове, але я хотів поділитися з вами, як з українцями, певними думками.

— Ми слухаємо вас, товаришу — говорю.

— Може закусите, панове і внпете за моє здоровя?

— Ми не форналі—можемо випити й закусити разом з господарем — каже сотник Ковбасюк

— З господарем-комуністом і це трудно було б зробити, тому дякуємо за гостинність — відповідаю. — Прошу мені виразно сказати про ціль ваших запросин. Цікавість? Га? А щоб менше було й сміливости у нас, то ви хорим прикинулись, аби ми вас із хати не вивели? Ви запросили до себе таких, перед якими Комуністична Правобережна Україна дрижить, а самі в ліжку? А чи ви знаєте, що від вчорашнього дня, коли я помилував команданта лознянської цукроварні — комуніста, то це перший, а ви останній випадок, що комуніст мене побачив і живе. Гаразд.

І ми вийшли з дому.

Я ледве не стрілив йому в лоб, але мені заімпонувала його відвага. Знав я також, що це запрошення з наказу його влади, і тепер напише він великий звіт: отже ще й тому я залишив комуніста живим, щоби він міг здати це справоздання. На другий рік, коли вже наша боротьба прийняла інші форми, я дуже шкодував, що не знищив цього сміливого большевика.

Подібний випадок був і в селі Голенищеві, летичівського повіту. Там так само пристав у прийми до господаря-українця большевик з Богунівської бригади. Таращаніська і Богунівська бригада — це військові частини партизанського характеру, сформовані большевиками десь у районі брянських лісів з наших „самоотверженних малоросів" — збольшевичених українців. Здеклясований, буйний большевицький елемент з цілої України був спрямований до цих бригад. Під впливом спритних агітаторів комуністи виробили з них справжніх яничарів, які сліпо, з фанатизмом і садизмом помагали нищити в Україні всі прояви національного і українського руху.

Коли „червоні негри" зробили своє діло, то мусіли відійти, бо ж не дурні москалі держати в Україні чисто українські, хоча б і комуністичні військові відділи. Обидві бригади були сформовані з несвідомих звичайних армійців, яких опісля розкинули по московських частинах, а спритніших повітові Ревкоми взяли до себе на посаду, при чому виконали таємний наказ — поженити цих відважних партизанів по українських селах. В той спосіб молоді новоженці брали під свій вплив села, були очима й ухами комуністичної влади. Ці люди нас остерігали, але проти нас не виступали, коли ми мали силу, селян не оскаржували, а ждали. Та коли побачили, що перевага переходить на бік червоних, тоді показували свої пазурі проти нас та селян сусідніх сіл. Ми плювали собі в бороду, але безсилі були досягти своїх яничарів 20 віку. Висновок звідсіль ясний: своїх, які перейнялися ворожими ідеями та тим ідеям служать — треба знищити. І нераз говорив я своїм старшинам та козакам, що коли б не-було серед нас запроданців, не було б і неволі.

Учителька з Вербицького Майдану повернулася з Волині від отамана Петрика. Вона мала вражіння, що у проводі Волинського Повстанчого Руху стоїть провокатор. Описувала, як виглядає отаман Петрик: середнього росту, ходить в селянській одежі, має довгу, чорну бороду, і не має зброї. Коли говорить до селян, то в його голосі бренять нотки безапеляційности і апостольського шсланнищва. Одним словом, Петрикові скорше лицювало б бути протоєреєм чи ігуменом. Бачила ця моя курієрка і кількох співробітників Петрика. Серед всіх них якесь дивне пригноблення, хоча умови там доволі легкі. Наприклад, в селі збирається 100 хлопців зі зброєю, роблять вправи в селі, розійдуться по хатах, і ніхто не видає їх. Про це в нас і подумати годі.

Отаман Петрик дещо вислухав про подільських повстанців, про себе і свої організації нічого не сказав і нічого не передав. Він ніякими звязками не цікавився й ніби то боявся, щоби хтось про нього не довідався, та не вплинув на позбавлення чарів, якими

обкутував волинських „дикунів". Серед селян учителька чула, що вони шанують авторитет повстанців: Ддковського, Костюшка й інших більше, ніж авторитет „поручника" — отамана Петрика. В останній час почалися арешти серед повстанців, які нічого не зробили, нікого не забили, а лише один гріх мали — що ж хтось дав був зброю, втягнув до організації» а тепер видає партіями большевицькій владі. Є підозріння, що це робить сам Петрик…

Я маю своїх людей в ҐПУ в Житомирі та Бердичеві. Даю завдання пор. Коханові провірити волинського отамана. Може ще вспіємо поїхати у волинські ліси під Коростень і здемаскуватч цього афериста родом з Херсонщини. Я завдавав собі питання, чому він не згинув під Базаром? Лише 50 табель кінноти урятувалось, а всіх піхотинців большевики переловили. Може він раніш здезертирував, а може його, як одного з агентів, які оснували сіткою Тютюнника, звільнили й дали відразу місце провокатора почстанчого руху в такім важнім стратегічнім вузлі, як стація Коростень.

Курієрка до от. Карого не вернулася: її арештували в бердичівськім повіті кілька днів після її прибуття. Отамана Карого вона вже не застала бо на Великдень цього року вийшло таке: Підпол. Карий — Яворський зайшов до одного хуторянина. З ним було декілька старшин і козаків. Господар був такий „гостинний" і так напоїв горілкою всіх, що повстанці задрімали, а він, вийнявши револьвер отам. Карому, пострілив його в обидві ноги, при чому сонних повстанців повязав перед тим з допомогою своїх хатних, а наймита післав до Козятина по большевиків. Вони, з'явнвшись, забрали всіх повстанців разом з позбавленим можливости ходити, отаманом. Це була пімста того селянина за те, що в 1919 році отаман Карий розстріляв його рідного брата, у якого був на Великдень.

Коли Карого вели в Києві на розстріл то він голосно кричав: „Я, отаман Карий йду на смерть за Україну. Попався катам по глупому, тому передайте всім повстанцям, щоб не були такі дурні!" Нехай земля буде пером цьому повстанцеві, бо цю землю рідну він кохав понад усе.

Прийши вістки і з Катеринославщиня, що червоні врешті прикрутили хвоста відомому Махнові — анархістові. Вже не помагала його тактика вганятися по степу тачанками. ҐПУ випихало щораз більше своїх агентів до „батька Махна", здеморалізувало його силу і навіть „гвардію" — „чортівську кінну сотню". Багато Махнівців, коли під прикриттям ідеї анархізму чимало награбило, пішло на амнестію до червоних. І населення було вже перемучене й не дуже сприяло шаленому Махнові. Під натиском і терором червоних селяни перестали боятися

махнівців. Літом він залишився тільки з найближчими своїми прибічниками і штабом. Большевики не давали йому ні хвилини спочинку, а врешті так його притиснули, що дні й ночі гнався він до румунського кордону на Дністер, через який ледве вдалося передістати, коли червоні були над берегом. У цей спосіб урятувався один із буйних степових типів. Махно був цікавою індивідуальністю. Не маючи ніякої ідеї, виніс з царської каторги ідеї Кропоткіна та Бакуніна та став їх впроваджувати практично в життя. Накоїв він чимало Україні лиха, саме розбудженій у вогні — підсилюючи анархію і руйнуючи запілля, коли приходилось воювати з ворогами. Та коли б була тоді рука, що змогла би, як колись гетьман Богдан Хмельницький, взяти його за чуба — хто знає, чи не вийшов би був із нього новітній Кривоніс на пожиток Батьківщині. А так воротам на користь…

Зі села Гути Ідемо в ночі знаними шляхам в район, де працював Яковина.

Підпол. Коноплянко хоче конче відвіті свою родину.

Заїздимо до емеритованого підпол. Покерта з кількома козаками, а відділ залишили ми пів км. позаду. Батько Коноплянка просить мене щоб його прийняти до повстанців, бо тут йому немає що робити. Запитую старого Коноплянка чи він добре продумав, що значить його крок, та чи здоровя дозволить 62-літній людині зносити всі ці труди — голод, холод, нервові потрясення? Відповідає, що його рішення невідкличне, що він хоче посвятити рештки свого життя Україні відімститися за стареньку дружину, яку большевики розстріляли на Херсонщині. Згоджуюсь і даю старого повстанця під опіку його синові.

Маруся відкликала мене набік і каже, що бажала б жити десь окремо, бо в тому домі нервова атмосфера. Дружина Коноплянка і її сестра Поля денервуються та нарікають, що ними, мовляв і чоловіки не цікавляться. Я сказав Марусі заждати ше декілька днів, ми будемо вертатися, тоді знайдемо інше приміщення. Підполк. Коноплянка я підганяю, бо час нам виїздити — далека дорога. Коли ми їхали з відділом, то Коноплянко довгий час мовчав, а потім звернувся до мене. Каже він, що нам конечно треба забезпечити свої родини та вислати їх за кордон. Безумовно думка хороша, але ми не маємо грошей. В чужій державі, поки буде праця, треба мати гроші в золоті, а де їх взяти? Тому нехай буде, як доля судила…

Приїздимо в район сіл, де був осередок руху отамана Голюка. Довідуємося, що відділ Голюка є в ліску „Діда", який любив повстанців і помагав їм чим міг та скільки міг. Всі мої старшини і козаки любили щиро цю типову українську родину — діда, й бгбу, в самотній хатині в лісі. З отаманом Голюком ми також буди

кілька разів в хаті тих милих, добрячих старих істот. Чи живіть вони? За багато часу пройшло і застарі вони були, щоб вижити. І прокляте ГПУ не дало їм вмерти звичайною смертю, хоча обоє стояли над могилою.

Зустріч з отаманом Голюком була сердечна. Давно ми бачились. Він нагнав уже страху червоним. Не лише відбував удари, але й сам завдавав їх. Не так давно заатакував Камянець і здобув залізничу стацію, де наробив чимало шкоди больтаевикам. Про свою діяльність отаман Голюк розповів у подробицях. Мав уже 80 кінних повстанців.

Я післав козаків за начальником Відділу Пропаганди. Приходить Яковина в товаристві двох козаків і приносить зразки своєї і моєї праці, видрукованих на шапірографі і гектографі. В розмові порушуємо з Яковиною актуальні теми, на які можна малювати карикатури. Я даю йому ще цілий зшиток написаних наказів, відозв, оголошень. Ті, які вже були готові, я вечорі забрав і розділив між старшин і козаків обох наших відділів, щоб вивішувати ці пропаґандивні речі по селах і роздавати селянам, большевикам, комуністам.

Наша реакція була дуже на часі, тому я на казав заанґажувати людей на місцях, щоб можливо ширший район обхопити своїм друкованим словом. До речі, мені показує отаман Голюк відозву камянецького повітового Ревкому та летичівського пов. Ревкому до місцевого населення. Там говорилося про те, що ми є „пахолками польської буржуазії, що маємо польські плащі, а французькі фабричні знаки на кулеметах; що отаман Гальчевський, який перезвався Орлом, є поляк, його батько польський генерал і дідич, тому селяни не повинні Орлові-Гальчевському вірити і помагати, бо то було б нещастя для селян і робітників, колиб Гальчевські опанували країну і взяли її у панське ярмо. Повстанці кажуть, що вони нищать лише комуністів, а подивіться, кого вони знищили: представника бідноти тов. Ревуцького, селян таких то і таких". При кінці був, ще заклик до боротьби з повстанчими бандитами.

Згадуючи про вбитих селян, відозва не згадала, що то були сексоти і агенти ҐПУ. В тих відозвах зовсім не згадувалось жидів і москалів та військових, які згинули в боротьбі з нами. Їх тіла совітська влада розвозила по всіх містах і містечках Поділля. На площах, де колись відбувались наради, стоять камінні стовпи, завершені пятираменнНми червоними зорями. Рік-річно, в день жовтневого свого свята комуністи згадують цих „героїв", що ми їх винищували, як шкідливих скажених собак, за те, що були ворогами української нації.

Всі козаки та й селяни кількох повітів, знали моє родинне й

соціяльне положення, бачили вони нераз, як ми „шинелі" брали в большевицьких магазинах, а кулемети не з французькими, а англійськими печатками, ми відбирали у тих самих большевиків. Всю зброю, сідла, коні, набої, обмундурування ми здобували від окупантів. Наша засада така: кінджал дає в руки револьвер, — револьвер здобуває кріс, — крісом здобувається кулемет, а кулеметом опановується гармата, а все разом дає повстанцям міста, знаряддя і владу.

Такі відозви видрукували всі повітові Ревкоми, де діяли мої повстанці. Мені навіть подобалось, що губерніяльна влада диригує своїм повітам, щоб ті боролись з нами, крім зброї — друкованим словом. Отже і я починаю боротьбу з окупантами вогненним словом.

Цікаве було тоді явище. Наприклад, жиди з Літина, Ялтушкова, Бару, Летичева, хотіли вступати до мого повстанчого відділу. Це тому, що я був противником всяких погромів і грабунків. Жиди це пересвідчили на собі і хотіли „віддячитись", щоб їхні люди були серед повстанців. Особливо розголосила про нас одна жидівська родина, яка їхала з Америки до Проскурова через Літин на Летичів. Тут ця родина була затримана, бо проектувалася засідка. При ревізії мої старшими знайшли в жидів 25.000 долярів і питалися, мають з цими грішми робити? Я казав гроші віддати. По дорозі зустріли їх большевики: не то гроші й речі забрали, а навіть пончохи з жидівок постягали. Та до повстанців я ні одного жида прийняв. При штабових сотнях був 1 циган і двох москалів-старшин, однак не довго вони буди з нами. В бою 20 травня всі „національні меншини" пропали без вісті. Так було з поручником Капустяном, пор. Димінським. Був один Димінський — українець в ранзі хорунжого, який нічого не мав спільного з Димінським-москалем. Тих обидвох росіян, а скоріше — малоросів, вишукав десь у летичівському повіті пполк. Коноплянко. Вони з'явились і зникли, як метеори, за лісом, де був бій.

По багатьох залізничих стаціях було чимало моїх симпатинів. Серед службовиків я мав багато телеграфістів — своїх хлопців. Посилаю стежу в одне місце з пор. Коханом на зустріч з моїми інформаторами зі стації Жмеринка, які затримались на стації Вовковинці. Приїздить пор. Кохан і каже, що є повідомлення, що воєнком С. С. С. Р. Троцький проїздитиме до Проскурова на перегляд частин 1 кінної дивізії. Подає такий відпис розпорядження штабу 1. кінного корпусу, щоб не їздили тепер меншими відділами, як двополковими бригадами кінноти.

Думаю, що його зробити? Адже така груба риба, сам Троцький, рідко буває в наших краях. Приїхав тепер, але як він

смів показатись у повстанчий район? Що не буде, але цей пархатий жил з України, що в подяку за хліб, на якому виріс, залив її кровю, мусить дістати научку. Інформатори кажуть, що Троцький їхав з Києва в той спосіб, що один панцирний потяг був попереду сальонки б. царя Миколи II, в якій сидів цей Лейба зі своїм штабом, а позаду їхав другий панцирник. Щоб б. царську сальонку можна було боронити безпосередньо, то вона була між панцирними вагонами, в яких сиділа залога з важкими кулеметами та ручними гранатами. Напевне ще з більшою парадою їхатиме Троцький до Проскурова. З голими руками його не візьмеш, коли він навіть гавбиці має на своїх панцирниках та два поверхи кулеметів. Придумую іншу штуку. Отамана Голюка залишаю з тим, що біля 22 серпня зустрінемось на загальних зборах загонів. Я маю поручника — підривника. Петренка. Питаю його фахової ради. Петренко каже, що треба вибухового матеріялу кілька кг., машинки до запалення, біксфордового шнура, розміряного на час спалення, коли над'їздитиме паровоз з сальонкою. Треба буде закопати під шинами тору залізниці пероксілін, або тротиль. Роботу провадити виключно вночі і добре замаскувати.

На щастя, маю 25 кг. пероксіліни в сідлах при запасових конях. Цієї скількости мусить вистарчити. Доручаю спритнішим козакам дістати машинку в якомусь місті, або містечку. Коли є потреба і наказ, то козачня все дістане. Машинку з коробкою, що витворює іскру, дістали на другий день мої козаки в Жмеринці, а сьогодні вже йтиме праця на торі з вечора до ранку. Відділ стояв в 3-х км. від Вовковинець і сталії. Над тором був густий лісок. Там стояли в глибині лісу, в ярі, наші коні.

Лише Петренко закінчив з козаками працю і при світлі дня докінчив маскування, як почали вздовж тору їздити кінні большевики, а недалеко на переїзді станула тачанка. Дістаю відомості зі стації, що поїзд Троцького виїде сьогодні рано, тому совітська кіннота так пильно стереже залізничого шляху. Ми залишились. Інформую козаків, щоби вони були при конях, щоб ті не іржали. Раптом о год. 10-ій ранком чую стріл в лісі. Большевики, які їхали тором, здригнулись, стали, а потім скоро понеслись до переїзду. Біжу на місце і бачу підхорунжого з полку Костя Гордієнка, теперішнього мого повстанця, як лежить на траві з простріленою головою. Він сидів у гурті козаків і грався в „американку" з наганом: вийняв 5 куль, а лишив 2 набої. Потім крутив барабаном — за котримсь там разом барабан так повернувся, що револьвер ненадійно вистрілив просто в голову.

Що за випадок? Я ледве не бив тоді конаючого підхорунжого, який зіпсував цілу справу. Адже стріл в лісі над тором налякав

червоних. Вони за деякий час прийдуть сюди з облавою. Даю наказ зірвати тор залізниці. Вище лісу вилетіли підклади з кавалками шин. Беремо шатро між два коні, кладемо нещасну жертву і відїзднмо. На полудневім кінці лісу викопали козаки яму, настелили сіна і спустили туди свого товариша. Тихо ми відмовили „Отче наш" і негайно виїхали з лісу, по якім червоні вже стріляли.

Лейба Троцький таки до Проскурова не поїхав, і зі Жмеринки труслнво завернув до Києва, де видав накаа військам К. В. О. (киівскої військової округи):„Дриказиваю унічтожить петлюрівських гадоф! Л. Троцький". Уф! Сердитий був Лейба! Отже тільки сліпий випадок урятував цього парха, шо десь сік зубами зі страху і злости.

Перебралися ми за залізницею на північ. Тут козаки на Вовковинецьких хуторах затримали одну бричку, якою їхало молоде подружжя з кількалітньою дівчинкою. Вони доїхали з Одеси через Жмеринку до Вовковинець. Муж тієї пані служив в Губчека Винниці, потім в Губчека (тепер ГНУ) Одеси і в обидвох катівнях був катом. Виглядав мізерний, блідий, немов вимочений в якомусь квасі. Жінка його — українка з Летичівщини — дуже миле робила вражіння, донечка немов янголятко. У большевицького ката така жінка і така дитина? Аж дивно! Задержуємо того чоловіка в себе з приводу „неформальних документів", а жінці кажемо їхати до своєї матері. Козаки відрухово, знаючи, що вона не побачить свого чоловіка, а дівчинка— батька, почали кидати в бричку світські гроші і наскидали кілька міліонів рублів. Тоді можна було за 100 рублів купити 1 фунт масла.

Жінка поїхала в найкращій вірі, що її чоловік хутко повернеться, але ми його взяли на допит. Тоді кат признався, що він у Винниці розстріляв тисяч 5 і в Одесі не дармував так, що разом з офісами фльоти буде тисяч 6 розстріляних. Даю наказ, щоб цей кат отримав належну кару.

З ловнянськоі цукроварні приїздять тепер охоронники башкірці на Вовковинецькі хутори. Є їх душ 100. Вони не ощаджують навіть 12-літніх підлітків і насилують, тому всі жінки при їх появі і дівчата втікають. Я собі це запамятав. Довідуємось, що попередню охорону цукроварні влада відкликала, командента віддала під суд, а на його місце призначила кінних башкірців і татарів з новин командантом, який все позволяє своїй воякам.

Посилаю підхорунжого Харка по Марусю, щоб її з товаристві кількох довірених козаків він забрав і перевів на хутір, цілком захований в перелісках над долиною. Таким робом Маруся від Тані яких 3/—4 км. на північний схід, але Коноплянкова,

здається, не знала, де є Маруся на Вовковинецьких хуторах. Я вже вспів переговорити з господарями, поки поїхав Харко, і Маруся лишилася сама, а ми відїхали.

На постій стали ми в лісі / км. від того хутора, де була на новім місті Маруся. Ніч перебули ми спокійно. Мали сало й хліб для себе та обрік для коней. Коноплянко й Ковбасюк почали мені говорити, як я так можу серед козаків бути, коли Маруся близько, і господарі могли б добрий обід зготовити, бодай для старшин. Я під їх намовою послав на хутір підхорунжого Харка, щоби приготовили господарі на 8 старшин обід. Перед півднем ми зайшли у хутір. Ледве зїли обід, коли влітає блідий господар і каже, що зі сотня большевиків підїздить до хутора, а решта йде долиною й поза хутір горбом.

Коли ми вискочили з хати в корчі, то червоні були на подвірі і щось питали господарів. Корчами бігом ми перескочили впору долину й прибігли до місця постою. Большевики звернули дорогою ліворуч, переїхали біля лісу, де ми стояли і поїхали далі. Був то якийсь полк 1 черв. кінної дивізії. Ми могли його добре потрїпати, але дали спокій. Я звернувся до старшин і спитав, чи смакував обід, а на будуче застерігся, щоб не докучали мені такими кулінарними справами. Вечором того дня їдемо в дорогу. Виїздимо з ліску і доїздимо до дороги, яка провадить до стадії Комарівці. Я їхав спереду і побачив колону большевиків.

Чую оклик: „Стой! кто єдєт?" — „Свої" — відповідаю й стріляю в найближчого. Сталася дивна річ: мої козаки в більшості завернули коні і поїхали в один бік, а червоні почали втікати в другий бік, аж кукурудза шелестіла.

Мій стріл не пропав на марно, бо я побачив забитого коня з сідлом, але за большевиками і слід простиг. Коли б мої були не втекли від неочікуваного стрілу, то можна було б вночі погонити червоних і відучити від нічних мандрівок. А так ми лише в кількох пігнали червоних з кіннотою і завернули. В той час вже були зібрані мої „хоробрі" повстанці. Прочитав я їм добру науку, і ми поїхали в район села Літинки.

Ранком біля 10 серпня пор. Кохан просить мене, щоб наш постій був недалеко Монастирка, бо має він там пильну справу. Я згодився. Кохан взяз зі собою 10 своїх козаків і кудись пішов. Повернувся по кількох годинах та привів якогось монаха з чорною бородою.

З реляцій пор. Кохана виходило, що коли ми стояли б лісі недалеко Монастирка, то цей монах скрадаючись, став стежити за місцем нашого постою. Та пор. Кохан зі своїми козаками слідкував за ним здалека. Монах підглянув, де ми стоїмо, і хутко пустився до Літинецького Майдану, але козаки перехопили його і

привели назад.

Цей монах був москаль аж з Пензенської губернії. Він признається, що слідкував за нами з наказу большевицької влади. Його забрала була чрезвичайка до міста Винниці, передягнула, почала лякати, розстрілюючи на його очах людей, і це так вплинула, що він впав у „скушеніє" і згодився доносити про українських „бандитів". Саме він видав нас 20. 5. І недавно курсантам… Коли большевики з'являлись в цім районі, то його завсіди викликував цивільний „товариш" і змушував ходити по лісі. Якщо тільки коли побачив повстанців, то через Літинський Майдан, через одного сексота, який їхав конем до літинського ҐПУ, подавав вістки далі. Під тортурами монах мусів видати свого співпрацівника. Я послав негайно козаків по того сексота. Понурого дядька привели звязаного. Перед вечором обидва зависли в лісі на грабках. Решті кацапів з Монастирка наказав я виїхати, при церківці в тому лісі залишилося тільки трьох монахів-українців.

Небо заволіклося хмарами, почали бити громи, блискавиці прорізували осліпюючими батогами небо. Буде вночі буря. Ми всі на конях під лісом. Збираю козаків і старшин, кажучи, що нехай там буря, але ми мусимо покарати насильників. Буря нам лише поможе, тому гайда до Лознів.

Підїздимо. Ділю спішених козаків на групи, призначую провідників. Перелазимо через мур, підпираючи один одного, по військовому. Маємо одну ціль — касарню башкірців.

Підкрадаємось групами до неї. Дощ ллє, як з відра. Дві стежі пішли покінчити з башкірською вартою при брамах. Вартівника при дверях касарні схопили за горло. Питаємо його, де мешкання команданта. Показує. Пів сотні моїх козаків вскочило в касарню — захопили зброю, будять башкірців та вяжуть парами. Козаки приводять вартових від брам будинку Управи. Врешті волочуть команданта цукроварні — татарина. Ставлю свою сторожу назовні. Вікон касарні таксамо пильнують мої хлопці. Світиться електричне світло, Починається допит. Питання, хто насилував жінок і дівчат? Мовчать. Щераз питаю, хто з них в часі виїздів насилував жінок і дівчат по хуторах? Коли не скажуть, то всі будуть скастровані. Коли видадуть тільки виновників, то тільки ті понесуть кару.

Грожу й наказую починати від команданта цукроварні. Башкірці почали тоді видавати один другого й плакати — заводити по вовчому. В той спосіб одні других видали душ 35. Я наказав всіх їх покарати, а решті нічого не зробив.

Мої козаки забрали 15 кращих коней з сідлами і всі шаблі та кріси. В год. 2-й вночі ми виїхали з цукроварні. Після цього

випадку далеко рознеслися леґенди. Серед большевиків ходили чутки, що комкорові Прімакову я ніби то прислав повну скриньку на доказ… Пізніше видала військова влада наказ, щоб не озлоблювати населення. І дійсно, потім я не чув уже про насилування червоноармійцями наших дівчат.

Після постійних небезпек і нервової напруги прийшла моральна криза й до штабових сотень Причини цього явища були різні. Старші козаки мали за собою світову війну, службу в Українській Армії і війну з большевиками, а тепер вже третій рік стоять щоденно в обличчі смерти в рядах повстанців. У дома вони мають жінок, дітей і знищене аґентами ГПУ сяке-таке господарство. Тепер вже місяць серпень, а там сумна осінь надійде і зима зі снігами та морозами. І знову в лісах, на снігу і студені. А коли ж кінець?

Цього ніхто, навіть їхній отаман, не знає й не скаже. Всіх повстанців жде один кінець — смерть ти хочеться. Манить життя і в найгіршій біді, лише, щоб була певність, що того життя ніхто не відбере. Немає мови і про опіку на випадок поранення. Ніхто не дасть нагороди за божевільну відвагу й хоробрість. Коли ж смерть буйне це життя прикоротить, то не буде людського похорону, не заплаче родина, лише товариші закриють очі і без домовини покладуть у землю.

Що там отаман і старшини не говорять про небспеку амнестії, але козаки бачать, що амнестовані живуть „спокійно" вдома, і большевики їх не займають. Про всі радощі „амністії" говорять амнестовані козаки батькам і родині моїх повстанців. Коли я дам відпустку повстанцеві до дому, то звідтам він приходить сумний, понурий. Збирає такий відпустковець своїх приятелів га оповідає, що казав амнестовець його батькові, мамі, жінці, братові, сестрі. Розмови ведуться так, щоб отаман і старшини не бачили та щоб заушники отамана не підслухали. Захитані душі нараджуються, хотілося б піти з признанням до влади, і страх огортає, коли то є правдою, що говорив отаман: амнестовані козаки живуть доти, поки інші козаки при отаманові. Більш активні старшини і пщсгаршини, коли б амнестувались, то жили б поки живе отаман. Коли б його не стало, то всіх амнестованих червоні вистріляють. Це ж жидівські і московські голови є в ҐПУ. Вони вміють чекати і ніколи провини нікому не подарують. Вони вже дискутують над проектом закону про смертну кару для малолітніх. В їхнім кодекссі немає задавнення провин: і по 50 роках бідний „гой" мусить відповідати перед жидівсько-совітським сінедріоном в ҐПУ, хоча б і протягом півстоліття пальцем не кивнув ти проти „пролетарів", які мають в закордонних банках міліонові конта.

Пустив я всіх козаків з Літинки на відпустку додому на одну

добу. Пройшло дві доби, а їх немае. На третій день в куріні під Сахнами з 10 повстанців з Літина — припадково мої козаки, знайшли 5 козаків, а друга пятка зовсім не прийшла. Питаю підхорунжого Рарогу, де решта? Він мнеться, а потім каже, що половина пішла до ҐПУ на амнестію. Чому вони, на чолі з Рарогою, пропустили добу і тепер не хотіли явитися? Видко, таксамо роздумували над амнестією, але не знали, куди рішитися. Пізніше я довідався, що то була правда: пішла перше партія дурніших і сміліших, ждали ці тут на результат — та я довідався і перешкодив. Характеристично, що на амнестію тягнуло всіх бувших шепелівців.

Своїм певним козакам і пор. Коханові даю завдання пильно уважати на прояви життя в штабових сотнях та дух цілого відділу. 15. 8. має відбутися зїзд всіх повстанчих відділів у лісі в районі Буцни — с. Гути. Щоб цього місця не демаскувати, я перейшов з цілим відділом на Барськхі хутори, де ми стояли за залізничим шляхом. Рано мені доносять, що 15 козаків з Кипорового Яру, під проводом Ониська Грабарчука, вночі самочинно відїхали. Куди? Хіба не на амнестію? Видко, що й серед моєї„вардії" є бакцилі, які деморалізують найкращих: козаків. Підставою могло бути те що козаки зі Слобідки й Кипорового Яру вже півтора місяця не були в своїй околиці й не бачилися з ріднею. Чому ж мені не сказали?

Ці люди є зі мною вже 2 роки. Кому ж тепер вірити. Нікому!

Вчинок Ониська не давав мені спокою. Відтоді я почав, по нараді зі старшинами, завжди ставити при собі вартових із „.жандармерії" пор. Кохана. Крім того утворив окрему групу з козаків, яка на мій знак мала негайно реагувати. Це були засоби обережности, щоб свої неочікувано не зробили з цілого штабу „подарунку" ҐПУ: такі випадки на повстанні вже бували. Мої охоронники — Харко, Лихо, Король постійно слідкували. Самоволю я рішив суворо покарати. Я знав, що Онисько Грабарчук, молодий хлопець, з поривом, гарячий, мало думає і ділав під чиїмось впливом. Довго він сам не поїздить в цій атмосфері, „малої війни": комуністи не дадуть йому їздити 15-особовим зборищем і гонитимуть його день і ніч. Тоді він сам мене шукатиме, бо не з його головою бути тепер самостійним повстанцем.

Завтра зїзд загонів північного Поділля. До отаманів Левченка і Марчука я послав звязкових і організацій. Це добре, що в часі кризи в моїм відділі відбудеться зустріч чотирьох отаманів. Дух їхніх відділів вплине на моїх людей. Ще маю зі собою 75 козаків. Ідемо в ліс під село Голенищівський Майдан, де стоїмо цілий день. Опівночі перекидаємось на місце зустрічі отаманів. Ми приїхали перші. Виставляємо варту з козаків, які знають всіх

отаманів, старшин та козаків у інших ьідділах, щоб не було стрілянини між своїми. На всі сторони висилаю переодягнутих козаків з револьверами та гранатами, щоб заздалегідь вийшли на зустріч і запросили до нас тих, що приїдуть.

Приїздить отаман Байда-Голюк. Вітаємось. Говоримо. Ждемо інших. Другим по Голюкові показався відділ Хмари. Чомусь вартові взяли відділ Хмари за большевиків, бо ті їхали тюпком з голими шаблями. Впало кілька стрілів. Ми хутко зльокалізували непорозуміння. Вже нас є трьох і кожний має 75–80 шабель. Приїздить отаман Лиховський з 60 козаками кінними, а душ 30 залишив на місці, бо вони не мають коней. Думаю, чому ми не забрали з 50 коней в лознянській цукроварні від башкірців. Даю отаманові Лиховському зайвих своїх коней з сідлами, і нехай він має свій відділ 75 козаків на конях після зїзду. В напрямку стації Вовковинці ми почули стрілянину. Це напевно отаман Лісовий нежданно спіткався з червоними. Відходячи, він спровадить червоних на місце нашого постою. Тому підпорядковую отамана Лиховського отаманові Голюкові і кажу, щоб останній вирятував з тарапат отамана Лісового. Голюк місцевість добре знав. Негайно два відділи посідали на коней і зникли.

Отаман Голюк наскочив на відділ комуніста Каші від заду й негайно заатакував. Лісовий зорієнтувався і з другого боку пішов на шаблі. З 300 червоних всі три отамани зарубали 30 червоних і зловили 12 коней. Большевик Каша, колишній червоний партизан, ледве урятувався з рештою своїх, втікаючи аж під місто Бар. О год 10 ранку приїздять. Отаман Лісовий має 65 козаків на конях. Після звітів всіх ад'ютанггів є нас всіх 27 старшин і 354 козаків, 42 ручних кулеметів. Коли б додати ще кінних отамана Левченка та отамана Марчука, то було б 500 шабель напевно Інший на мойому місці додав би ще одного нуля, але я подаю число, яке було в дійсності.. Можу одно твердити, що моральна вартість тих людей перевищувала дух совітської регулярної армії в 10 разів.

Після розмов начальників штабів з моїм начальником штабу, ад'ютантів окремих відділів з сот. Ковбасюком, я зібрав всіх отаманів на окрему довірочну нараду. При мені був лише сот. Погиба, як мій заступник. Я сказав отаманам, що висилаю закордон до Головного Отамана куріара з проганням відвищитн всіх старшин в ранґах та за інформаціями: підіймати загальне повстання, чи провадити боротьбу так, як досі? Чи є надія на інтервенцію других держав у випадку поширення повстанчого руху в Україні, чи ми будемо самі собі радити? Прошу також Головного Отамана за повновласті в повстанчій акції затвердження моїх підвищень повстанців до ступня підхорунжих

за бойові заслуги. Курієр відїде завтра 16. 8., а повертається за 10 днів, т. зн. 25–26 серпня. На ті дні знову прибудуть повстане отамани на це саме місце. Сьогодні мій ад'ютант відчитає перед фронтом всіх відділів підвищення поданих отаманами козаків-підстаршин до ступня підхорунжих, звичайних козаків до старших стрільців і молодших підстаршин. Входить у відділи зараза амнестії, на яку треба звернути пильну увагу. Штабові сотні власне переживають цю депресію. Маю відомості, що штаб корпусу у Винниці співпрацює з ҐПУ, щоб виконати наказ Лейби Троцького:„знищити петлюрівських гадів". значить нас. Ніби Всеукраїнський Повстанчий Комітет хоче з нами навязати контакт, і курієри від Комітету ніби вештаються в нашім районі, шукаючи з нами звязку. Треба бути обережними, щоби ця акція не була ділом рук Всеукраїнського ҐПУ з Харкова. Я взагалі не вірю ніяким комітетам, бо де є комітети, то там не може бути конспірації. Стверджено, що кожний повстанком мав аґентів ІПУ. До всіх курієрів із-за кордону, зокрема від ген. Тютюнника, треба ставитися з недовірям, бо він не знає того, що є в руках провокаторів…

Далі умовляюся з отаманами щодо плану нашої діяльности. Подаю дати, щоби такого то дня були знищенні всі телеграфічні сполучення на просторі половини Поділля. Друга дата відносилася до всіх деревяних мостів. Наказую отаманам ділати більше на уяву ворогів і свого населення, а тому треба ночами палити всякі військові обєкти. Обгорілі стовбурі й димарі ще довго після нас „говоритимуть" про нас. Не шкодуймо майна: буде своя держава, то на місці зруйнованого чи спаленого дому поставимо палати.

Це головні тези моєї розмови з отаманами. Залишається отаман Байда, а решта відходить. Кличу хорунжого Богданенка і кажу йому, що він піде за Збруч з дуже важними документами. У Львові він не мусить до нікого заходити, а через Львів поїде до Варшави. Там зайде на Алею Руж 6 і коли там не буде Головного Отамана, то має приватну адресу, де він мешкае. Показую всі папері, які має забрати Богданенко. Між іншим звіт з нашої діяльности, справоздання з сучасного господарського, економічного і політичного положення в Україні, внесок на підвищення в ступнях старшин повстанців і декілька запитів з проханням бодай усних директив. Отаман Голюк-Байда з цілим своїм відділом, або найменше чотою відпровадить курієра до річки Збруча вночі. Буде спритом Богданенка так переплисти Збруч, чи пройти бродом, щоби польська сторожа не бачила й не затримала його. Даю 15 карбованців у золоті і 30 сріблом хор. Богданенкові на дорогу. В Гусятині чи Копичинцях він виміняє

гроші на польські марки і сміло поїде до Варшави. Так-само треба їхати назад: намагатися більше запамятати і менше брати зі собою документів. З поворотом очікую Богданенка до 25, найпізніше 26 серпня. Місце зголошення в Голюка.

Перед заходом сонця стали готовитись всі відділи до збірки. Звіт відділами закінчений. До козаків я промовив: „Козаки! На нашій святій землі, яку сплюгавили москалі й жиди, що одягнули на себе криваві тоґи комуністів, давно не було такої збройної сили, як наша. В Україні ми є тепер повстанчим осередком, силою, яка зганяє сон окупантам. Ми, повстанці, боремось під національними прапорами за велику ідею, і за цю ідею ми не боїмося ні смерти, ні мук. Ми є месгниками за кривди, заподіяні Москвою нашій нації впродовж віків. Ще рік назад нас було кілька одиниць, сьогодні є сотні, завтра може бути тисячі таких борців. На нашій поневоленій Батьківщині може спалахнути вогонь боротьби, коли до нас приєднаються міліони наших братів. В запалі боротьби ми звільнимо Україну й кинемо революційний вогонь на землі Московщини. Коли хто з нас впаде в бою, то його смерть буде цеглиною під рідний національний будинок, і слава про нього не загине по віки вічні. Памятайте, козаки, що ворог вживає всіх, доступних чортам, метод і способів, щоб нас знищити. Він знає, що поки ми є, то Україна ним не опанована. Поки ми є, то окупанти не можуть використати колоніальних метод правління. Брехнею є гасло: „Влада селян і робітників" — є влада москалів і жидів над селянами і робітниками. Брехнею є девіза: „Пролетарі всіх країв єднайтеся". Єднайтеся всі під скиптром Москви, а коли не хочете, то ми татарів і башкірців пошлемо, а ті вас приєднають!… Козаки? Ворог ласкаво приймає повстанців до себе, „дарує" їм провини, возить їх автами, деяким дає в дарунку шкіряні куртки. Це тому, щоби зменшити ряди повстанців. Всі амнестовані б. повстанці будуть нещадно винищені, коли нас не стане. Коли б мене сьогодні вбито, завтра чекісти розстріляють амністованих. Коли ми витримали так довго, загартували свої характери і волю, то чи нам тепер йти на поклони до зайдів півночі? Ні, наша воля все переможе. Маймо віру в святе своє діло. Вірте всі свому проводові! Вірте свому отаманові! Сильна воля, хоробрість і віра дадуть нам перемогу. Слава!"

Після тієї промови даю знак сотн. Ковбасюкові прочитати наказ Подільської Повстанчої Групи. В тім наказі було про підвищення кількох десятків козаків і підстаршин. Це мало надзвичайний вплив на всіх козаків. Видно було, що зустріч отаманів і відділів досягла тієї мети, яку і собі поставив.

Зайшло сонце. Темніє. Повстанчі відділи готові до відїзду.

Начальник штабу підполк. Коноплянко розділив привезену отаманом Голюком нашу пропаґандову літературу між відділи, Отаман Байда-Голюк їде в напрямі кордону, щоби підпровадити над Збруч Богданенка.

Я зі своїм відділом проваджу отамана Лісового. На Шпиченських хуторах вечором зустрічаємо якусь бричку, яку затримуємо.

На бричці є двох совітських старшин, джура й червоноармієць візник. Затриманих обезброюємо. Козаки провадять їх в одну хату на допит. Один з цих старшин викидає по дорозі свої документи, а сотник Ковбасюк збирає їх, ідучи позаду. При світлі в хаті нровірка документів. Виявилося, що один затриманий є москаль, б. гвардійський сотник, Александрович — тепер командант совітської бригади 24. Самарської дивізії, другий — втікач із Галичини — українець, ветеринарний лікар тієї ж дивізії.

Цей Александрович вторік, коли була диверсія ген. Тютюника, зі своєю бригадою спалив у камянецькім і новоушицькім повітах низку сіл і нещадно здусив повстанчий рух. За це Лейба Троцький, підчас паради на Червоній площі в Москві, нагородив Александровнча другим з черги ордером червоного прапора і розцілував його.

Тепер бачу на грудях цього бувшого царського гвардійця два ордери від жида. З блискучого гвардійця — кривавий комуніст!

Александрович вертиться, крутиться, думає втекти. Смішно, як він наївно комбінував, що ми — дурні. Отож звертається до мене: „Ви будете господи отаман?" — „Я!" — „Могли б ми поговорити на відокремленні?" — каже. — „Можна" — відповідаю. — „Я б хотів…" і бє головою в віконну раму, калічить обличчя склом та просовує голову на зовні, де вартові козаки бють Александровича прикладами. Я схопив „комбрига" за нас і приклав бровнінг до його потилиці. Під ударами — він назад, зрезигнований, сів на канапі. Вход ять старшини мого штабу. Я кажу до Александровича; „„Ми з вами обійшлись, як з офіцером, а ви зробили, як блазень, а блазнів бють"… — і я з розмаху дав Александровичу кілька поличників та наказав зв'язати йому руки.

Не маємо часу довго забавлятись. Садовимо всіх на їхню бричку і виїздимо. Під ліском стаємо: „Злізай, герою двох ордерів, на тамтой світ підеш" — каже пор. Кохан до Александрова і дає знак жандармам, які тільки махнули шаблями. Тут Прискочив Лісовий і став рубати, приговорюючи: „Отсе тобі, гаде, за спалені села, за розстріли, за ґвалти!…"

Коди докінчували Алексадровича то галичанин — ветеринар тільки лепетував: „Оттак йому, але яневинен…" Підходжу до нього і кажу, що кому нічого не буде, бо він як утікач перед

польською нагінкою попав з-під ринви на дощ. Хоча б навіть мусів бути комуністом, то ми даруємо йому життя. Прийде час, коли всі того роду українські комуністи будуть знову завзятими націоналістами. Залишаю йому вільну дорогу на чотири сторони світу, але даю завдання: заразити кілька тисяч коней в совітській армії. Він згодився і бричкою, поганяючи сам кіньми, відїхав. Двох червоноармійців треба було розстріляти з огляду на звільнення лікаря-українця.

По тижневі ми дістали оголошення, друковане в друкарні і розвішене по селах, що за смерть комбрига, тов. Александровича, розстріляно 7 селян — закладнників зі Шпиченець і околиць. Чисто по жидівськи: „зуб за зуб, око за око". Правдивих виновників смерти комбрига не вкусиш, то на його місце треба гоїв розстріляти — на пострах. Так, про страхи ми вже давно забули, а нова ненависть добавилась: за 7 селян я наказав всім відділам повстанців розстрілювати всіх полонених большевнків, яких до цього часу отамани звільняли. Не пройшов і тиждень, коли ми розстріляли до 170 большевиків, без огляну на їхню безпартійність.

Прощаємося з отаманом Лісовим. Він їде у свій район, де має завдання через Хотин — Чернівці (там була 8 румунська дивізія) підготовити грунт у румунів, чи за цукор і спірт з українських цукроварень та горалень, вони не дали б нам зброю на випадок загального повстанчого руху в Україні. Отаман Лісовий поїхав у свій район, а я повернувся на Вовковинецькі хутори.

Не знаю, чи то була реакція большевикім на зустріч отаманів північного Поділля, чи випадок, але 3 дивізії кінноти 1. кінного корпусу і 24-Самарську дивізію сконцентровано в окрузі: Дережня — Вовковинці — Комарівці—Голенців — Буцни — Летичів. Большевики стояли по містечках, селах, хуторах, але нікого не шукали. Греблі з мостами обсадила большевнцька піхота з кулеметами. Цей спосіб оступу району району й одного дня одночасне звужування кола, знане дичині — звірятам, не то нам. Я вїхав у їхнє коло, зорієнтувався, чим все це пахне, і другого вечора без труду між селами Голенців — Сахни прорвався на Стасів Майдан — Багринівці. В цім останнім селі у волості працювало 2-х агентів ГПУ. Подорозі ми заїхали до волосної управи. Всі службовці втікали, а кількох почало відстрілюватися револьверами. Мої козаки догнали втікачів, забрали зброю, а „відважних стрільців" засікли шаблями.

Багринівці—величезне село з 4-ма тисячами населення. Козаки в одній частині натрапили на большевицький відділ з Літина. Було їх душ 25, під командою українського комуніста з Чернігівщини — Циби. Він був членом повітового Ревкому і

членом Політбюра. Це останнє членство з того смаркача робило поважну особу. Коли Циба довідався, що я став на чолі повстанчого руху, то він з чекістами приїздив кілька разів у Брусленів, щоб арештувати Марусю, в якій закохався. Ця причина змусила Марусю ховатися від залицянь комуніста. Циба проектував, що мене большевики забють, а він одружиться з моєю дружиною, силою її змусить. Та сліпий випадок хотів інакше. Мої козаки перестріляли і перерубали більшу кількість большевиків, а між ними був зарубаний і Циба. Василь Харко-Сензюк оповідав мені, що перед смертю Циба дуже просив, щоб його не вбивали, а відвели до пана отамана, який його знає і випустить на волю. Тому, що Харко знав мій погляд на Цибу, він дав наказ його застрілити.

Щоб був слід нашої гостини в Багринівцях, сотник Ковбасюк дав наказ підпалити будинки волосного комісаріату. При світлі пожежі ми виїхали з Багринівець через село Микулинці, а на постій стали над шляхом Винниця — Літин напроти села Дашківці. Тут я переїздів всього один раз, тому болвшевикам не могло, на їхню думку, нічого на цім шляху загрожувати. З лісу вискакували мої козаки і затримували підозрілих типів — большевиків, комуністів та впроваджуй в ліс. Піших і з підводами, які не викликали підозрінь, козаки пропускали, не показуючись їм. Наглядач з дерева на шляху дає знаки; довідуємось, що їде чота кінних, попереду яких посувається особове авто так, щоби кінні не відстали. Большевики їдуть з Літина в напрямі Винниці. Хутчій ставимо в корчах кілька ручних кулеметів і стрільців. Один кулемет стрілятиме до авта, а решта по чоті кінноти. Вже рівняються з нами. Вогонь! Падає кілька кінних, авто додає газу і, простріляне, зникає. На шляху лежать 3 коні і б большевиків. Деякі ранені конають. Забираємо хутчій зброю, здіймаємо сідла. Одному раненому башкірцеві прострілена нога в коліні. Питаємо, хто вони, звідки, і куди їдуть? Яке було моє здивування: чота — це охорона Прімакова — командира корпусу кінноти з Винниці. В авті їхав Прімаков зі своїм начальником штабу та ад'ютантом. От, чорт! Коли б знаття, то треба було стріляти з усіх ручних кулеметів до авта. Найкраще було їхати на зустріч цілим відділом. Поки розмова, то шофера можна було застрілити, щоб не пустив на пробій самоходу через коні, а Прімакова треба було б виволікти і розстріляти просто на шляху. Ну, пропало!

Не ждемо вечора, бо можуть з Винниці з'явитись панцирні авта і т. Ін. Їдемо в день через шлях на схід. Прямуємо на село Пеньківку. Ліворуч бачу родинне село Гуту-Літинську. По цих полях я бігав і їздив безжурним хлопчиком, а тепер оминаю село, як вовк, здалека. А так хотілося б побачити стару матір, взяти в

обійми і обцілувати її спрацьовані руки! Геть сентнменти! Мій приїзд нав хутори і зустріч з селянами та мамою підпише їм всім смертельні присуди. В пенківськім лісі ми почуваємось добре. Після ліквідації сексотів Пеньківка знову прийняла обличчя національне. Це приклад, як кілька виродків потрапить держати в руках свідоме село, що поклало на вівтар Батківщини більше 25 молодих і юнаків. Ці хлопці згинули в боях під прапорами української армії.

Далі наша дорога веде на Кипорів Яр. Довіюсь, що чрезвичайка в Бруслинові забрала кілька десятків молодих людей і вивезла до Винниці. Між ними є кількох інтелігентів. Ми є врешті на Кипоровім Яру, де стаємо на постій. Поповнюємо своє озброєння з нашого таємного магазину: беремо ручні гранати і набої до крісів та кулеметів. Висилаю в село Слобідку і хутори, довідатись про Ониська Грабарчука: є він з козаками в цім районі. Вже гонили за ним червоні майже щодня. За кілька годин Онисько довідався про моє прибуття й зі своїми козаками почав шукати нас в лісі. Врешті прибув до нас і привіз зі собою аґентку з винницького ІПУ — лотишку. Це була жінка років 30, лице в сильних веснянках, низька, кремезна й ще до того вагітна. Йшла по лісі просікою і співала цілий голос. Здибали її козаки в большевицьких одягах, і вона не знала спочатку, що казати, але жіночим спритом зорієнтувалась, що то повстанці. На допиті жандармерії лотишка каже, що вона жінка отамана Лиха, що її чекісти арештували, знасилували, тому й вагітна. Коли ми не віримо, го вона заявляє, що має документи, які свідчать, що вона сиділа в льохах ІПУ. І дійсно мас гаку посвідку, що така-то жінка от. Лиха була арештована й звільнена від закидів вини.

Посвідка посвідкою, але чому вона, як жінка українського отамана, говорить по московськи. Тепер пор. Кохан пошукає у неї інших документів У крайці спідниці, пошитої з кропивного мішка, знаходять жандарми шовкове „удостовєреніє", яке стверджує, що дана особа є аґенткою винницького ҐПУ. Все ясне. Що з нею робити? Вона вагітна. Розум каже поступити з аґенткою по праві суворого часу, але скликую Суд при Штабі і віддаю їм цю немилу справу. Кілька годин триває справа лотишки, а вечором її таки повішено.

Лотишка не дала нам часу зайнятись справою дезерції Ониська Грабарчука з 14 козаками з району Барських хуторів. Частина моїх довірених козаків у поготові. Ставлю на ноги цілий відділ. Кажу Грабарчукові з козаками стати напроти і скласти зброю.

Такого кроку не сподівався ні він, ні козаки, які з ним відїхали, але наказ виконують.

Говорю кілька речень, що відносяться до випадку. Рішаю: всіх 14 козаків з підхорунжим Грабарчуком віддаю під надзвичайний суд. Засідання відбувається негайно, з тим, що допит перепровадиться в тракті судової процедури. Не буду подавати марудного засідання. По черзі всі відповідали, і описувані були коорткі протоколи. Боронив підсудних сот. Ковбасюк, обвинував пор. Кохан.

Врешті суд іде на нараду і видає присуд: всі підсудні є однаково винні і за дезерцію присуджені на кару смерти через розстріл. Та беручи під увагу двохлітню працю підсудних на користь Батьківщині, надзвичайний суд засудив на смерть лише одного козака з числа 15 по жеребкові. Подано 14 карток чистих, а одна з написом „Смерть". Підходять підсудні, тягнуть. Картку „Смерть" — витягнув Онисько Грабарчук — комендант дезертирів. Зблід хлопець. Пор. Кохан кличе Грабарчука і каже, що зараз напише до коменданта Подільської групи прохання про уласкавлення По кількох хвилинах приносить пор. Кохан прохання до мене. Я при світлі вогнища бачу, що всі козаки є пригноблені, бо вони Ониська любили. Пор. Кохан, Ковбасюк, Погиба і Коноплянко шепчуть мені, щоб я таки подарував Грабарчукові кару. Беру прохання і пишу одне слово „уневиннюю".

Трудно описати, що тоді діялось: козаки кинулись цілувати Ониська Грабаїрчука, почали стиха кричати: „Хай живе наш отаман!" Підходить ло мене Грабарчук зі своїм братом Давидом і каже: „Пане Отамане! Ніколи вже вас не зраджу!" Я подав йому руку. Потім наказав віддати зброю всім слобідським козакам. О годині 12 вночі ми виїхали з району Кипорового Яру на вечору у Слобідку, де були до ранку.

Ранком 19 серпня десь взялася сотня большевицької кінноти і почала їздити з північного боку Слобідки та пострілювати в село. Ми сіли на коні, вїхали в гущавину під селом, недалеко хати козака Шевця, та з ліску ааатакувпли большевиків. Деякий час вони відстрілювались. З їх ручного кулемета куля попала батька підпол. Комогшмкй в ліве плече. Рана не дуже велика, але їздити з відділом він не міг. Пор. Мотрук зробив старому бандаж на рану. Це поранення змусило нас їхати скорше в район Вербицького Майдаиу, де старий надіявся підлікуватися.

Большевицьку сотню ми розігнали, і кількох большевиків мої добірні стрільці зісадили з коней. Це були ті большевики, що цілий час полювали на Ониська Грабарчука, як він сюди приїхав. Після сутички на Слобідці ми переїхали в ліс під Трепівський Майдан. І тут була сутичка знову з большевиками перед вечором. Ми зауважили 2 сотні червоних, які зближувались до молодого

ліску, де ми стояли. З пересердя повстанці відкрили по большевиках вогонь пішо і зістрілили 5 червоноармійців: хто з них був ранений, то достріляли.

За комбрига Александровича і двох червоноармійців розстріляли большевики 7 закладників. Інституція закладників почалася ще в 1921 році, але переведена докладно в життя тепер. В кожнім селі, на хуторах, в містечках і містах України були визначені закладники за посередництвом ҐПУ і Ревкомів. Закладкиками були переважно заможні селяни, інтелігенти, духовенство. Кандидатів як закладників подавали „Сєльсовєти" і „Комбєди" Закладникам подавали до відома, що вони ними є, що мають робити і за що будуть розстріляні. Такий заможний закладних, боячись за своє майно та загрози розстрілу, хутко ставав сексотом, доносив, коли повстанці переїдуть селом, вночі вартував і кричав „ґвалт", „рятуйте". В той спосіб такий кулачок думав рятувати своє життя, родину, майно, але помилився. Чи він був лояльний, чи ні, нераз вислутовувався понад людську гідність, але з ними комуністична влада провадила нещадну боротьбу, нищила й знищила.

Ми знали, що совіти уважають заможпе українське селянство за фундамент націоналізму, „петлюрівщини", що їх знищать, чи будуть повстанці загони, чи ні. Тому ми до тих дурнів — українців ставилися також суворо.

Їдемо цілу ніч і вкінці затримуємось під Сахнівським Майданом, звідуни доносять, що в лісі є кіннота й піхота червоних. Звідки дізналися про нас? Ми заєдно бємо їх, а вони лізуть нахабно. Чи нас побачать? На всякий випадок готовимося на зустріч. Большевнки їздять по лісі. Таки побачили, бісові діти, нас у долині. Треба зміняти місце, щоб зайняти кращі позиції на випадок бою. Звідуни доносять, що червоних небагато. По всім ознакам це ҐПУ. Червоні почали стріляти. Ми вдаряємо на них пішо і гонимо їх урозтіч.

Довідуюсь, що район концентрації 1. кінного корпусу знову вільний. Тому треба підїхати до Вовковинецьких хуторів. Є 21. 8. Ранком відійшов шд нас ранений Степан Коноплянко до Вербки, бо в Вербицьким Майдані боявся залишатись. Підполк. Коноплянко просить мене, щоби вечором заїхати до Вербицького Майдану та зловити амністованого б. козака, який може докучати його батькові навіть у сусідньому селі. Але коли б ми вїхали в село, то він зникне. Краще звечора вислати переодягнутих кількох козаків, а ті напевно добре справляться. Козаки вислані. Ми таксамо збираємось повечеряти в селі, де чуємо, як грає музика. Значить там є весілля. Поїдемо на музику, хоча нас не просили. Вислані козаки не застали амнестованого: він у відділі ҐПУ і

подався з тими чекістами, що втікали на Летичів.

Стежі вислані, варта пильнує. Заїздимо на весілля. В одну мить всі весільні розбіглися, зокрема молодь. Залишилися тільки старі. Заспокоюємо, щоб не боялися, бо ми не большевики. Помалу весілля заспокоїлося. Почали грати музики. Козаки пішли з дівчатами в танець. Шкода, що не було горілки для козацького гумору. В селі стався цікавий випадок. Один козак приніс карточку паперу, на якій неграмотно було написане імя та прізвище селянина, що він сексот. Козак затримів автора записки і привів до мене. Я доручив запитати селян, чи то правда, і казав привести до себе того, на кого було це донесення. Коли мої козаки прийшли до нього, почали розпитувати, чи він знає автора записки і як з ним живе, то почули, що то большевик і… також сексот?! Привели обох знову до мене. Кажу їм, що я за очернювання і наклепи можу обох розстріляти. Це не гарно, що брат на брата говорить, за що грозить смерть. Тому я обидвох помирив: той, на якого був донос, збив по пиці того, що доносив, а цей „здав решту" сьому противникові. Наприкінці обидва мусіли поцілуватись, подати собі руку й вийшли.

22 серпня ми стояли вже в лісах під Деражнею. Перед вечором, через місцевих сексотів, знайшли нас большевики. Битися з ними я не захотів і почав таки вдень відходити. Ідемо через одно село. За нами в кількох кілометрах посуваються большевики. Біля одного дому в селі, в садку бачу групу панночок і б большевицьких комісарів. Грає гармонія, гітара й ще щось там. В тіні густих дерев парами комісари танцюють з панночками. Стаємо. Посилаю своїх старшин і 15 козаків з завданням: негайно обезброїти комісарів і принести їх до мене разом з тими веселими дівчатками…

Наказ виконаний. Одну сотню спрямовую знову на село, щоби здержала большевиків, поки ми „говоритимемо" з комісарами. Я сиджу на коні. Переді мною стоять, повязамі парами, червоні комісари та бліді панночки за ними. Тримаючи в руках револьвер, питаю по черзі, хто такі і звідки приїхали? По документах бачу, що є тут 4-х червоних командирів і двох політруків із 24-ої Самарської дивізії. Одному командирові баталіону стріляю в голову, а решту наказую перерубати. Тоді звертаюся до дівчат. Це все місцевих інтелігентів доньки: дві священика, дві дяка, одна лісничого, а три - сестри вчительки. Кажу дівчатам, за те, що вони так гарно забавляли наших „приятелів", заберу їх у ліс, де будуть забавляти тепер козаків, а потім уже побачимо, що з ними зробити.

Дівчата в плач і до моїх стремен. Починаюгь благати, щоб не робити їм кривди. Кажуть, що червоні самі приїхали. Тут колись

один із них стояв у дяка. Вони їх не запрошували: Командири післали доньок дяка, щоб ті зібрали решту дівчат, для товариства. Вони бояться комісарів і тому прийшли. Наказав я їм поцілувати всіх побитих большевиків і нагнав до дому. Думаю, що на будуче ці українки не так хутко підуть з ворогами в танець. Ми накладаємо життям, заглядаємо щодня смерті в очі, а ось що діє „цвіт народу"… Нашим дівчатам байдуже, що це окупант, який мордує брата, сестру, а потім обіймає з плямами крови на руках. Вони все готові виправдуватись страхом…

Сотня за селом почала вже стрілянину з большевиками. Посилаю звязкового, щоби відходила скорше бо ми їдемо в ліси. Сонце вже зайшло. Ми всі разом у лісі на короткім відпочинку. Потім поїдемо на місце зустрічі отаманів та курієра від Головного Отамана.

В повстанчих відділах був український елемент безсумнівно ідейний. Може були одиниці мало свідомі початково, та при постійній праці і впливі провідних одиниць і менше свідомі робилися ідеалістами й фанатиками боротьби за національну Україну. В постійній боротьбі ми стали людьми не з цього світу, а стояли понад людські пристрасті. На землі нічого не було такого, щоби нас до неї притягало: ні батьки, ні родина, ні багатство не могло нам заступити неба, куди наші душі рвались, бо там була ідея. Смерти ми не боялися, бо завсіди стояла вона перед нами. Свою смерть кожний із нас уявляв собі, як легкий перехід у інший, незнаний нам світ, де буде вічний спокій, на який ми заслужили своїм бурхливим життям. Перехід повинен бути легким тому, що ми знали, за що вмираємо, що не один ворог поляг від кожного з нас. Нам легко було вмирати в бою, ми без страху заглядали смерті в очі. На землі не залишаємо нічого, чого б нам було шкода. У мене особисто — ні золота, ні річей не залишилося б. Ціле моє майно на мені, і з нього найціннішим була зброя. Ще залишалася б мати, однак вона хутко відійшла, б з цього світу. Була дружина, але вона молода, без дітей, здібна до праці і без мене дала б собі раду.

Люди з таким наставленням є святі й страшні. Вони можуть бути пророками, войовниками, апостолами. В щоденному житті вони все бачать, гостро обсервують, передбачають майбутність. Прояви людського життя вони, як конденсатори, держать у свому мозку й серці та дають непомильний осуд. Такі люди можуть проповідувати правди, незнані міліонам смертельників, бо їх чола й серця торкається Перст Божий, внаслідок чого в їх душах жевріє іскра несмертельности.

Я мав кількох таких фанатиків, до яких зараховую сот. Карабчевського, пор. Кохана і підхорунжого Василя Харка. До

певної міри був таким сот. Погиба і сот. Ковбасюк.

Дня 24 серпня я зі штабовими сотнями і штабом групи є на Вовковинецьких хуторах. Сьогодні або завтра прибуде звязковий з-за Збруча, хор. Богданенко. Завтра зїдуться повстанчі отамани. Думаю, що спритний хорунжий не дасться заскочити, матиме зброю й напевно прибуде на означений час. Стоїмо в лісі. Коней годуємо вівсяними снопами. Козаки мають хліб і сало. Тому й не показуємось хуторянам. Хто зі селян випадково надійде, того затримуємо до вечора.

25 серпня, досвіта, перший прибув з-під Проскурова отаман Хмара. Вже зійшло сонце, коли надїхав отаман Голюк. Його бачили селяни, сексоти та обережні тепер аґенти ГНУ. Але три відділи в силі понад 250 шабель дадуть собі раду з червоними, скільки б їх не було. Серед козаків отамана Байди-Голюка бачу хор. Богданенка. Негайно кличу його до себе.

Богданенко коротко, по військовому здає звіт. Надзвичайних пригод в дорозі не мав. Кордон перейшов біля Гусятина. Польська гранична сторожа його не бачила. Був 20 серпня у Варшаві. На Алеї Руж поставилися до Богданенка з недовірям, але він не багато там оповідав, документів не показував. Довідався від знайомого старшини з полку Чорних Запорожців про приватну адресу Гол. Отамана, який його прийняв, коли Богданенко через якогось ад'ютанта передав всі документи від мене. Головний Отаман мене знав, коли я в 1919 році на Волині, після отамана Волинця, командував 61. Ім. С. Петлюри піхотним полком. В травні того ж року я був на стації Броди в Головного Отамана і дістав диверсійне завдання на задах большевиків перед офензивою 1. Запорізького Корпусу та галицьких корпусів, ті рушили з Галичини.

Головний Отаман поважно поставився до нашої повстанчої діяльности. Довго розпитував про все. На мої запити передав усні директиви такі: 1. В загальне повстання під теперішню пору він не вірить, бо замало ще далися большевики взнаки. 2. Коли є змога, то боротьбу повстанчого характеру треба провадити, бо вона дає матеріяли до політичної акції за кордоном. 3. Надії на збройну інтервенцію чи зачіпну війну проти Совітів ще немає, бо Европа зайнята відбудовою після Великої Війни. 4. Підвищених мною підстаріїшн у підхорунжі Головний Отаман затверджує. 5. На мойому внеску про підвищення старшин-повстанців Головний Отаман написав своєю рукою червоним чорнилом таку резолюцію:

„Воєнміну: За працю на користь Батьківщини сотника Української Армії Якова Гальчевського (Орла) підвищую до ранґи полковника У. Н. Р. До всіх інших старшин застосувати приписи,

передбачені статутами і інструкціями Військового Міністерства. С. Петлюра.

Ставка, 20. 8. 22 р."

Мій внесок Головний Отаман, з приємною для мене резолюцією, передав хор. Богданенкові, а до Військового Міністра Юнакова в Тарнові вислав листа, щоб той перевів формальності щодо мене й 27 старшин.

6. На мою просьбу відносно уповноваження мене до повстанчої праці в Україні, Головний Отаман на льняному полотні написав:

„До Полковника Я. Орла!

Наказую Вам обняти командування всіма повстанчими загонами в Правобережній Україні. Увійти в контакт з такими повстанчими відділами в Лівобережній Україні для координації боротьби. Кермуватися скрізь інтересами Батьківщини й законами У. Н. Р.

Головний Отаман Військ У. Н. Р.

С. Петлюра.

Ставка, 15. 2. 22. Ч. 241".

Видко, дату з місяця лютого Головний Отаман пересунув навмисне, бо писав документ 20. 8. 22. р. Обидва ці документи я пізніше сфотографував.

Отже перед нами стоять альтернативи величезної ваги.

— І я не вірив у загальне повстання в Україні. Кінноти назбиралося б у нас 500–600 шабель. Повстанча організація „пасивних" націоналістів-самостійників має на цілому Поділлі до 5000 своїх людей. Кулеметів і крісів є на 8-10 тисяч. Гармат не маємо, та їх можна було б здобути від червоних. Виходить, що Поділля ще виконало б своє завдання, а що буде на Київщині, Херсонщині, Волині, Катеринославщині? Там все придушене, активні одиниці винищені. Щоб підняти повстанчий рух, треба було б більше інтелігентних військових сил, а начальники організацій були з малим військовим знанням і без доброго боєвого досвіду. Вони доведуть до зриву хутко, але ще хутчій розчаруються. Питання, чи всі ще, які є в організаціях, підуть на сліпо. Будуть такі, що не захочуть кидатися з мотикою на сонце. Хитрий „хахол" придивиться, поміркує й коли побачить, що наша бере, тоді й він не скаже: „Моя хата з краю", і не сидітиме з заложеними руками. Селянська маса не здисциплінована, не загарнізована та ласа щось захопити, а після большевиків кемае вже й що. А тут і осінь за плечима: не легко зрушити з місця реально думаючого селянина.

Щоби повстання вдалося, треба мати своїх людей серед большевицького війська, в їх адміністрації і т. д., а я маю лише

декількох таких. Є там противники совітської влади і вороги комунізму, але це переважно москалі, які український „сепаратизм" і „шовінізм" ненавидять бодай так само, як і комунізм. Отже, коли немає надій на які не-будь осяти, чи оплатиться жертвувати рештками найкращих людей, які ще залишились?

Це питання подаю під розвагу старшин. Їх думки подібні до моїх; навіть фанатик Кохан не вірить в успіх широкого повстанчого зриву, на який треба би ще виждати. Насувається друге питання: що нам робити? Чи зимувати третю зиму? Добре, може перезимуємо з боями, небезпеками, але нерви людей таки не витримають. Вже помітне заломання тяга до „амнесгії". Прийде весна і знову „після цієї та ще цієї"... і так в безконечність, бо й Головний Отаман сказав це ясно, що інтервенції з Заходу не можна надіятись...

В моїй душі не було заломання; силою волі я переніс би ще стільки лиха, як маю за собою. Та розум каже дивитися реально. Бачу, що мої старшини мають підірвані нерви. Сотник Погиба не такий, як бувало, і підполк. Коноплянко і сотн. Ковбасюк виснажені докраю. Побачимо потім, що буде, а поки ще літо, треба воювати з червоними далі.

Сотник Голюк каже, що в районі стації Комарівці був курієр від ген. Тютюнника. Він їздив до Києва зі звітом до Всеукраїнського Повстанкому, тепер повернувся, і їде до Одеси. В нашій мові він називався „Кривий", бо шкандибав на одну ногу. Кривий мав бачитися зі мною за 3–4 дні, як повернеться з Одеси. Таксамо сот. Карабчевський бачився з Кривим і говорив з ним під якоюсь копицею сіна. Кривий шукав за мною і здибав відділ от. Хмари. Обидва старшини висловлювалися про Кривого добре. Голюк, здається, навіть бачився з Кривим торік у Львові. Цей факт спонукав мене брати поважно мою зустріч з Кривим. В 1921. р., через провокатора, попередній склад Всеукраїнського Повстанчого Комітету був викритий, виарештований щось наполовину і з ним разом большевики розстріляли понад 600 осіб. Судив їх жид Лівшиц — той самий, який засудив 359 козаків і старшин під Базаром. В цім році безумовно мусів утворитись другий Всеукраїнський Провід Повстанчим Рухом. Нарід, не сміє і не може ніколи погодитись з большевицьким наїзником. Одні гинуть з руки ката, другі стають їм на зміну.

Мене дуже цікавила зустріч з Кривим. Може від неї буде залежати наша дальша діяльність, бо ми вже стоїмо перед її вирішенням та хвилево є на роздоріжжі. Я знаю, що тепер думає Головний Отаман. Цікаво знати, що робить і що далі думає робити Повстанчий Центр, до якого я ставлюся з повною

льояльністю і карністю. Коли б такого Центру в Україні не було, то його треба було б видумати. Місцевий кермуючий осередок, який виріс із матірного пня народу, має багато більше значіння, ніж еміграційний уряд, що є за кордоном і є тільки тим морально-пролаґандивним і традиційним чинником.

Зі мною шукали контакту сотки нібито „представників" від отаманів, повстанкомів, урядів, але ми мали тактику з перших слів здемаскуватй провокаторів. Мене насторожило до Кривого те, що він був у Львові і бачився з ген. Тютюнникам. Отаман Тютюнник напевно мав розмову з Кривим у таких обставинах, що про неї могли знати агенти ГНУ.

Що там буде, а рішаємося з от. Голюком і Хмарою затриматися 3–4 доби в одному селі і ждати на звязкового — Кривого. От. Лиховський і Лісовий не прибули на умовлену зустріч. Ми були певні, що сили трьох відділів вистарчить, щоби відбити червоних. От. Байда-Голюк просив дозволу відхати зі своїми 15 км. на північний захід, де мав знайомих і прихильних селян на хуторах. 28 березня знову вернеться до нас, бо тут забракне і людям і коням корму. Вечором відділ Байди відїхав, а от. Хмара залишився зі мною. Два дні, 26. І 27. серпня, пройшли спокійно, а вечором 27. 8. довідуюсь, що на хуторі в 3-ох км. від нас нч південь, спинився на нічний постій відділ комісара Каші. Стежа цього відділу підїхала на хутір, де була Маруся, і там перевела ревізію. Марусю так само питали, хто вона і звідки? Це мене змусило опівночі поїхати з кількома козаками і забрати дружину на хутір заможного селянина Рабова Після того ми негайно повернули до штабу.

Навколо нас діється щось підозріле: большевики — кіннота й піхота від 26. 8. щораз напливають. Розміщуються по селах і нікуди не виїздять. Висилаю свої розвіди ранком 27 серпня й даю їм завдання: вивідати, що за полки, де стоять і чого прибули в наш район. Вечором маю вже звіти. Большевики говорять, що будуть, „манери" в тому районі. Кінні полки — це 1-ої і 2-ої Дивізії Червоного Козацтва та 24-ої Самарської Дивізії. З пошти і стації у Вовковинцях телеграфіст, що прибули кватирункові відділи двох дивізій піхоти з Одеси. Чого туди поїхав Кривий? — думаю собі.

Вечором от. Хмара каже, що він хотів би и провчити трохи відділ большевицького комісара Каші. Думаю, що нам не зашкодить показати червоним, що ми не боїмося їх. Додаю от. Хмарі сотню Х Грабарчука. Він зібрав людей і поїхав. Перед виїздом я повчив його про все — як заатакувати Кашу, до кого на хуторах звернутися по інформації щодо розміщення червоних. Відділи іншої совітської кінноти і піхоти стояли від нас

найближче 10 км. Поки ці заалярмують і прийдуть на допомогу — буде по всьому. Комісар Каша має 150 шаоель, 50–60 піших і кулеметників. Завтра ми вспіємо пробитися через червоних, коли б вони нас атакували. Треба лише спокійно виждати до вечора. Там, куди має прибути Кривий, дижурить мій звязковий. Не буде його 28 серпня вечірнім поїздом, то ми виїдемо.

Врешті чуємо стрілянину: то Хмара з Ониським напали комісара Кашу. Стріли й далекі оклики доходять аж сюди. По годині все стихло. Приїздить от. Хмара і приводить 10 коней та один кулемет. Відділ Каші був заскочений і розбитий: сам Каша ледве втік.

Я вислав 8 передягнутих козаків у всі кінці на розвіди вночі. Ранком вернулись і доносять, навколо повно війська. Вночі все це військо було в русі. Большевицька піхота на річці Згарок і річці Вовк з допливами позаймала переправи, кіннота навколо нас і звузила оступ. Після нападу на Кашу ми зайняли на денний постій в напрямку Вовковинець один густий перелісок на збочі горба, оточений підковою багна. Стоїмо в поготівлі і при конях, щоб коні не іржали.

28. 8. десь біля 8 години ранку бачимо большевицьку кінноту, як їде по той бік багнистої луки в боевому уладі. З протилежного боку коло двох хуторів знову кіннота. З дерев видно через льорнету, що й совітська піхота проходать лавами в тім місці, де ми стояли три доби тому. За тим відділом кінноти проїхали боками другі відділи кінноти. До нашого невеличкого ліску ні один большевик не підїхав. Я був певний, що нас не побачать.

Аж тут один козак в поденервованні, пораючись із крісом, вистрілив. Цей стріл спричиїттіз погані наслідки. Совітський дивізіон, який проїхав в другій лаві, задержався, повернувся в наш бік, від нього відірвалося 10 кінних, які підїхали до ліску й побачили нас. Нічого діяти, все пропало: треба стріляти. Даю наказ підсунути на край ліску люїси, які в кілька секунд сипнули по тих втікаючих 10 большевиках і дивізіоні. Падає декілька коней, і злетіло зі сідел кількох большевиків, дивізіон зникає…

Похапцем сідаємо на коней. Виїздимо з ліску. Кілька хвилин їдемо спокійно. На ліво, в долині, бачимо другий дивізіон кінноти зі списами. Вскакуємо біля одного хутора знову в невеликий грабовий ліс. З одного боку до того лісу підїздять з 2 тачанками 2 дивізіони, а з другого 1 дивізіон. За хвилину заклекотять большевицькі тачанки зі своїми кулеметами.

Не кожна гаяти ні хвилини. Отаман Хмара кидається в атаку на один дивізіон, але його атака вийшла мляво: червона тачанка вспіла відарн вогонь по кінноті Хмари. Падає його декілька коней і 3-х забитих козаків. Я вискочив зі штабовими сотнями дещо

збоку. Рубаємо в розпар і злості червоних, за якими втікає також тачанка. Але полк кінноти по другому боці лісу кожної хвилини може вдарити на нас від заду. Вже чотири тачанки бють по ліску, тому не може бути мови, щоб з ліску, який червоні бачать як на долоні, можна було їх атакувати.

Декілька хвилин гонимо червоних, а потім вскакуємо в лісок праворуч, бо на допомогу втікаючим вискочив до атаки ще один 2-х сотенний дивізіон зі списами „на перевіс" — до бою. Я знаю своїх козаків, що на них списи роблять враження. В лісі негайно мої козаки зсіли з коней і стріляють. В поспіху кулі не дуже цільні, бо дивізіон стоїть під самим лісом. Козаки почали збивати з коней большевиків, та вони, чорти, не втікають. Кричу щоби мої сипнули ручними гранатами. Це помагає на хвилину. Козак Міхалко Шершів збив з коней ручним кулеметом до 60 большевиків. Вліворуч була невеличка поляна. Я глянув туди, й бачу — на поляну виходять з лісу озброєні люди. Їх отаман в синьому жупані з лиця подібний до отамана Голюка. Хтось з моїх навіть крикнув:„Де стріляти, го отаман Байда!" Але люди того „Байди" стріляють, а сам він кричить та мірить в мене з віддалі 50 кроків; стрілив, і мій кінь здригнувся. Видко, куля близько пройшла мимо. Я стрілив й таки попав червового, бо він перевернувся.

Червоні вже нас майже оточують. Бачу, що падає козак Порицький з перебитою нижче коліна ногою, родом з села Дяковець. В ту ж мить він пакує собі кулю в лоб з револьвера. Ще є двох моїх забитих. Кричу отаманові Хмарі, щоби з кількома своїми здержував ворога, а ми відходимо. Кричу: „На коней!" Зникаємо хутко в гущавині. Доїздимо до багна в ярі. Спускаємось у низ, переходимо з трудом через нього і на другім боці залягаємо, щоб ослонити відворот Хмари.

Саме в пору, бо Хмара зі своїми козаками втікає, а за ним гонять червоні. Один величезний москаль догнав мого козака з відділу Хмари і списом у вухо пробив йому голову. За секунду і він летить з коня від стрілу. Хмара в констернації, бо думав, що то большевики стріляють. Гукаємо до нього, щоби скорше переїздив багно: ледве його коні проскочили, бо гразюка була вже розмішана. Червоні стративши кількох забитих, зникли. Ми їдемо дальше на південний захід до залізниці.

На стадії Комарівці бачимо під парою большевицький панцирний потяг, тому з лісу в ліс через залізничий шлях проскакуємо всі разом. Червоні нас, видко, не зауважили, бо не реагували.

Посуваємося в район отамана Голюка, — але де він? До нас він, безумовно, не міг долучитися в часі бою. Правда, чули ми в

кількох кілометрах стрілянину: може то Голюк турбував червоних? Коли ми виїхали з Вовковинецьких хуторів, то біля Комарівців побачили кілька сотень червоної кінноти. За нами у віддалі 5–6 км. Їде також кіннота. Ідемо в білий день, бо треба вирватися з цього большевицького оступу.

Врешті доїздимо до лісу, де живе самітна родина, дід з бабою. Большевики доганяють нас: цілий полк з тачанками, всі в червоних кашкетах, значить належать до 24 самарської залізної дивізії. Ліс невеликий. Ще немає полудня. Чи не дати большевикам прочухана? Є нас 170 шабель. Але настрій у козаків поганий; найгірше, що всі старшини пригноблені, тому рішаю без бою їхати далі. Ідемо полями на оправці. Перескакуємо через якийсь рів. Аж тут кінь підполк. Коноплянка валиться й притискає йому ногу. Коноплянко не може висвободитись, ані кінь не всилі піднятися. Я цього недобачив, лише почув крик:,Пане отамане, рятуйте!"… Оглядаюся — 2 сотні большевиків у віддалі яких кроків 500. Коноплянка не бачу. Задержую 20 козаків, ставимо 2 люїси на рові, стріляємо до червоних кашкетів, а козаки витягнули коня підполк. Коноплянка і його самого з рова. Нога підполковника ціла, ненарушена.

Їдемо тереном між Зінківцями і Новою Ушицею. По дорозі задержуємося в одному лісі на краю, злазимо з коней і займаємо становища для засідки. Червоні кашкети підїздять з двома собаками — „.щейками" по наших слідах. Вони щораз ближче, врешті на яких уже 100 кроків від лісу. Даю наказ стріляти. Серед червоних счинилися метушня: падають люди й коні. Вискочивши на край лісу, я поцілив двох большевиків. Вони почали немов спішуватись: одні відстрілювались, другі втікали. Наші 4 люїси приопішили ще їх розтіч; вони кинулися гурмою до втечі під захороною своїх тачанок. Вогонь сиплеться збоку, з правого крила большевиків. Раптом чуто в лісі стогін. Кулею з тачанки ранений рекошетом від деревя козак Григор Трохимчук з Сахнів. Куля попала піз праву лопатку ззаду і застрягла десь в околиці серця. Стогне бідака, а помогти йому не можемо, бо це сліпе поранення. Вже сідаємо нл коні, їдемо кілька кроків, знову одна куля попадає підполк. Коноплянка в голову. Оглядаю рану, кашкет простріленнй. шкіра розгяга і трохи кість верхня нарушена. Відїзднмо дальше. Вже вечоріє. Робимо перевязку ран з підручного матеріалу Коноплянкові і Трохимчукові, Трохимчук зовсім ослаб, далі їхати не може. Залишаємо його в селі на волю Божу в одного селянина. На обличчі козака вже печать смерти.

Над річкою Ушицею сповила нас імла ночі. Місцевість нам мало знана. Підполк. Коноплянко хоче, щоб завернути назад, дати якусь пораду нашим жінкам. Я погоджуюся, і по короткім

відпочинку завертаємо назад, але їдемо районом далі на північ (ближче до Зінковець та Деражні), На половині дороги між цими двома містечками в лісі ми перебули день 29 серпня. З лісу ми не могли показатись, бо червоні полки в цій околиці. Тому, голодні, цілу добу простояли в лісі. Для коней з трудом дістали сіна з копиць, сочевиці, дехто роздобув вівса, бо ледачий господар не повозив його до своєї стодоли. Сутички з большевиками не було.

Перевірили ми свої сили. Зі штабових сотень було 4 вбитих, один старшина і один козак ранений. З відділу отамана Хмари 5 козаків забитих. Це жертви за одну добу. Таких страт я не мав в ніякому дні протягом двох років. Для заспокоєння ми могли потішитись, що з наших рук впало до 150 червоних, і стільки ж поранено.

Вечором пробуємо переїхати через одне село на північ від Комаровець. Там і млин і гребля, але в селі ночували большевики. Завязалася з ними стрілянина. Від селян довідуємось, що зараз залізничим шляхом не має ніодного містечка чи села, де б не було червоних. Значить, немає пощо нам туди пертись. Завтра большевики в цім районі будуть робити переверти. Стрічаю одного чоловіка із організації. Він випадково був у районі Вовковинецьких хуторів і довідався, що там було не менше 5-ти дивізій кінноти і піхоти. Коли ми билися з червоними, то немов ціла армія большевиків пересувалася тоді в двох повітах — летичівським і літинським.

Тепер мені ясно було, що концентрація 3-х дивізій піхоти і 3-х дивізій кінноти мала на меті знищити нас. Ми завернули в зінківський ліс. Роблю нараду зі старшинами. Всі виснажені морально і фізично. І коні ледве вже тягнуть ногами. Кажу старшинам, що є ще вихід з положення: можна прорватися на південне Поділля — на Вербовець — Брацлав — Вороновицю — Калинівку — Янів — Кипорів Яр. Та старшини були тієї думки, що козаки не витримають цього рейду, бо надто прибиті морально, тому й не спосібні до поважнішої акції. Я бачу, що лишаюся зі своїми поглядами сам. Відділам загрожує розпорошення. Веду зі собою цілий час моральну боротьбу. Хотілось би якось дати поміч, чи забрати Марусю і Коноплянчиху зі сестрою, бо батько Коноплянка вже арештований і сидить в ҐПУ; — але чи можу я про це думати? Вичуваю, що коли поїду з відділом по Марусю й Таню, то залишуся тільки сам і загину…

Тому хочу за всяку ціну зберегти відділи — штабовий і отамана Хмари. Тих, які не можуть більше через виснаження провадити боротьби, треба відпровадити за Збруч, в декілька тижнів я знову ж вернуся з кількома повстанцями. В Зінковецькім лісі зібрав я козаків і сказав, що збройної повстанчої боротьби

продовжувати вже не будемо, та що відходимо за кордон. Боротьба в Україні буде провадитись організаційно-терористична. Хто хоче, той може лишитись, бо тих, які підуть за кордон, жде не мед з подачами, а табори за дротами. Отже, хто йде за кордон з нами, нехай стає по один бік, а хто залишається по другий.

Всі старшини і 75 козаків стали до групи емігрантів: 89 козаків стали групою, яка залишається. Питаю, чому вони далі воювати не хочуть, що думають робити? Розїдуться, то їх всіх виловить ГНУ. На прощання гопворю до них кілька слів і повчаю, щоб у ніякому разі не залишалися у своїй околиці. При допомозі родини треба дістати документи і виїхати. Найкраще переїхати в міста Лівобережної України, на Кавказ і т. п.

Написав я кілька листів до Голюка, Лісового, Лиховського, Марчука й Левченка, щоби закінчили під осінь повстшчу діяльність збройними відділами та перейшли в підпілля. Хто з них не зможе втриматись в Україні, нехай подасться за Збруч чи Дністер. При кінці повідомляв я своїх отаманів, що разом із от. Хмарою відходимо за кордон: я маю намір, по розмовах з українськими міродайними чинниками в Тарнові та Варшаві, знову повернутись, щоби почати нову повстанчу акцію. Листи я доручив кільком певним козакам, які залишилися.

Мої хлопці відїхали. Коні мали позалишати по селах. Серце моє стиснулося з болю, і не один козак заплакав.

Вирушаємо в свою дорогу. Ідемо цілу ніч. Переїздимо залізничий шлях, що веде з Камянця на Проскурів, на південь від стадії Ярмолинці. Досвіта ми були в селі Савинцях. Тут селяни нас прийняли щиро-сердешно. Заховані в садках і стодолах, перебули ми так до вечора. Без боїв переїхали простір до р. Збруча через річку Смотрич і Жваньчик біля Чемерівець в напрямі Гусятина.

Ранком, 2. вересня ми підїздили до історичного Збруча з піснею:

„У неділю ранню, ще не сходить сонце,
Подивися, мила, в середнє віконце,
Козак відїжджае в поле воювати,
Тебе залишає в дома горювати….
Бувай же здорова, люба Україно,
Заплаче за мною молода дівчина…"

Гранична сторожа преспокійно вмивалася. Дивилась на нас, як барани на нові ворота. Але не довго. Ось дві наші чоти, по 20 душ козаків, поїхали вверх і вниз Збруча та висікла прикордонників на відтинку яких 10 км.

За нами посувалася ціла 1 дивізія кінноти.

Отаман Хмара знав брід нижче Гусятина, туди ми й пустилися на другий беріг…

Кінець ІІ частини